

SON DÖNEM OSMANLI NAZIRLARINDAN AHMED ZÜHDÜ PAŞA

Büşra KARAKAŞ
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Yakup KARATAŞ
AĞRI-2023
(Her Hakkı Saklıdır)

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

Büşra KARAKAŞ

SON DÖNEM OSMANLI NAZIRLARINDAN AHMED ZÜHDÜ
PAŞA
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Yakup KARATAŞ

AĞRI-2023

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Son Dönem Osmanlı Nazırlarından Ahmed Zühdü Paşa” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Δ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

18.08.2023

Büşra KARAKAŞ

İÇİNDEKİLER

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	iii
ÖZ.....	vii
ABSTRACT	viii
ÖN SÖZ.....	ix
Kısaltmalar	x
Araştırmanın Mahiyeti ve Kaynakların Tanıtımı	xi
GİRİŞ.....	1
a. AHMED ZÜHDÜ PAŞA’NIN MEMURİYET KAYDI.....	1
b. Ailesi, Kişiliği ve Eserleri	4
b.a Ailesi ve Kişiliği	4
b.b Eserleri.....	7
b.b.a Zühdü Paşa Mektebi.....	7
b.b.b Zühdü Paşa Vakfı.....	8
b.b.c Zühdü Paşa Camii	10
b.b.d El-Mecmû‘atü’z-Zühdiyye Fî’l-Ahkâmi’d-Dîniyye	12

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AHMED ZÜHDÜ EFENDİ’NİN İDARİ GÖREVLERİ	14
1.1 Zühdü Efendi’nin Saruhan ve Beyrut Mutasarrıflığı ile Hüdavendigâr Valiliği.....	14
1.2 Esham-ı Umumiye Eminliği	15
1.3 Divan-ı Muhasebat Reisliği	16
1.4 Nafia Nazırlığı	17
1.5 Orman ve Ma’âdin Müdürlüğü.....	20
1.6 Rüsumat Eminliği	20
1.7 Devletin İstikraz Politikalarına Hizmetleri.....	20
1.7.1 Dış Borçlanma	20
1.7.2 İç Borçlanma	25
1.7.3 Zühdü Paşa’nın Demiryolları İçin Gerekli Malzemeleri Satın Alma ve Fon Bulma Girişimleri	26

İKİNCİ BÖLÜM

2. ZÜHDÜ PAŞA’NIN MALİYE NEZARETİ DÖNEMİ FAALİYETLERİ	35
--	-----------

2. 1 Zühdü Paşa'nın I. Maliye Nazırlığı	42
2.2 Zühdü Paşa'nın II. Maliye Nazırlığı	43
2.2.1 Rüsum-ı Sitte Kararları	44
2.3 Zühdü Paşa'nın III. Maliye Nazırlığı	49
2.4 Zühdü Paşa'nın IV. Maliye Nazırlığı	53
2.5 Görev Aldığı Komisyonlar	54
2.5.1 Gümrük Islahı Komisyonu	54
2.5.2 Umur-ı Maliye Komisyonu	55
2.6 Layihalar	61
2.6.1 Zühdü Paşa'nın Deyun-ı Umumiye ve Tevhid-i Deyun Üzerine Kaleme Aldığı Layiha	61
2.6.2 Zühdü Paşa'nın Tezyid-i Varidat Tenkis-i Masarifat Hakkında Layihası	63
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
3. ZÜHDÜ PAŞA'NIN MAARİF NAZIRLIĞI DÖNEMİ	68
3.1 Komisyonlar	71
3.2 Darülfünun-ı Şahane'nin Açılması	77
3.3 Yabancı Okullar Meselesi Üzerine Hazırlanmış Layiha	79
SONUÇ	88
KAYNAKÇA	90
EKLER	102
ÖZGEÇMİŞ	114

ÖZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SON DÖNEM OSMANLI NAZIRLARINDAN AHMED ZÜHDÜ PAŞA

Büşra KARAKAŞ

Tez Danışmanı: Yakup KARATAŞ

2023, 126 sayfa

Bu çalışmada son dönem Osmanlı Devleti adamlarından Ahmed Zühdü Paşa'nın hayatı ele alınmıştır. Çalışma biyografi mahiyetinde olup paşanın ifa ettiği tüm görevleri teferruatlı bir şekilde işlenmiştir. Çalışma Zühdü Paşa'nın; İdari Görevleri, Maliye Nazırlığı Dönemi ve Maarif Nazırlığı Dönemi olmak üzere toplamda üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Zühdü Paşa'nın ifa ettiği idari görevler; mutasarrıflıklar, yurtdışı görevleri ve diğer memuriyetleri detaylandırılmıştır. İkinci bölümde Zühdü Paşa'nın asıl uzmanlık alanı olan Maliye Nezareti'nde aldığı görevler ve bu nezaret için kaleme aldığı raporlarla birlikte yaptığı çalışmalar incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Zühdü Paşa'nın Maarif Nazırlığı dönemi ve bu dönemdeki faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

Bu çalışma ile birlikte Ahmed Zühdü Paşa'nın hayatı, görevleri, hizmetleri ve şahsiyetine dair bilgilere ulaşılmış. Zühdü Paşa'nın liyakat sahibi bilgili, kültürlü ve işinin ehli bir devlet adamı olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, XIX. Yüzyıl, Ahmed Zühdü Paşa, Maarif Nezareti, Maliye Nezareti.

ABSTRACT

MASTER’S THESIS

AHMED ZÜHDÜ PASHA, ONE OF THE LATE OTTOMAN MINISTERS

Büşra KARAKAŞ

Advisor: Yakup KARATAŞ

2023, 126 pages

In this study, the life of Ahmed Zühdü Pasha, one of the prominent figures of the late Ottoman Empire, is examined. The study is in the form of a biography, and all the duties performed by Pasha are elaborated in detail. The study consists of three main sections: Administrative Duties, the Period of Ministry of Finance, and the Period of Ministry of Education. In the first section, Zühdü Pasha's administrative duties, including governorships, foreign missions, and other official positions, are detailed. The second section focuses on Zühdü Pasha's main area of expertise, the Ministry of Finance, and examines the tasks he undertook and the reports he prepared during his time as Minister of Finance. The third section delves into Zühdü Pasha's period as Minister of Education and his activities during that time.

Through this study, information about Ahmed Zühdü Pasha's life, duties, services, and personality has been revealed. It has been determined that Zühdü Pasha was a competent, knowledgeable, cultured, and capable statesman."

Keywords: Ottoman Empire, 19th Century, Ahmed Zühdü Pasha, Ministry of Education, Ministry of Finance.

ÖN SÖZ

Osmanlı Devletinin son dönemlerinde, oldukça önemli görevlerde bulunmuş olan Ahmed Zühdü Paşa, 1847-1902 yılları arasında devlete hizmet etmiştir. 14 yaşında başladığı çalışma hayatında nazırlığa kadar yükselen Zühdü Paşa, özverili çalışması ve zaman içinde kazandığı tecrübeler ile öne çıkmayı başarmıştır. Nafia, Maliye ve Maarif Nazırlığı yapan hatta Maarif Nazırlığı görevinde rekor sayılabilecek kadar uzunca bir süre bulunan paşanın, aynı zamanda taşrada da görev yaptığı görülmektedir. Devletin önemli merkezlerinde kısa sürelerle mutasarrıflık görevi yürütmüştür. Bu çalışmada Zühdü Paşa'nın yürüttüğü görevler, siyaset, idare ve maliye sahasındaki faaliyetleri ele alınarak değerlendirilmiştir.

Zühdü Paşa'nın memuriyetleri yanında özel yaşamı hakkında da tetkiklerde bulunulmuştur. Kendisi Bayezid Cami hocalarından ders alarak dini ilimlerde derinleşmiştir. Medresede kazandığı birikimi kendi eserleriyle ortaya koymuştur. Zühdü Paşa'nın kaleme aldığı fıkıh kitabı “Mecmuatü'z-Zühdiye fi'l-Ahkâmi'd-Diniyye” isimli kitabındaki bölümler bu çalışmada ele alınmıştır.

Çalışmada genel olarak Zühdü Paşa'nın devlet hizmetleri ve şahsiyeti incelenerek tetkiklerde bulunulmuş, paşanın özellikle memuriyetleri ve nazırlıkları tüm yönleri ile ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında başta arşiv belgelerinin kullanımı ve analizleri de dâhil olmak üzere konunun tespitinden itibaren bütün safhalarda, ilgi ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. Yakup KARATAŞ'A, belgelerin ve kaynakların temini konusunda destek olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Kütüphanesi Personeline ve İslam Araştırmalar Merkezi (İSAM) personeline teşekkürü borç bilirim.

Ağrı-2023

Büşra KARAKAŞ

KISALTMALAR

BOA	: Başkanlık Osmanlı Arşivi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
Ed	: Editör
Çev	: Çeviren
t.y.	: Tarih Yok
TBB	: Türkiye Barolar Birliği Dergisi
Bkz	: Bakınız
Vs	: Vesaire
Vd	: Ve diğerleri
Haz	: Hazırlayan

Araştırmanın Mahiyeti ve Kaynakların Tanıtımı

Çalışma hazırlanırken öncelikle Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivinden yararlanılmış olmakla beraber İSAM kütüphanesinden kaynaklar taranarak birincil kaynak mahiyetinde olan belge ve bulgular ve Zühdü Paşa'nın torunu Ahmet Nuri Sinaplı'nın Zühdü Paşa'yı konu alan kitabı kullanılmıştır. Zühdü Paşa'nın günümüze kadar ulaşmayı başaran kendi adına inşa ettirdiği “Zühdü Paşa Camii” haziresinde bulunan mezarlar ve günümüzde Kadıköy Müftülüğü olarak kullanılan Zühdü Paşa mektebi ziyaret edilerek, çalışmanın ekler bölümünde kullanılmak üzere fotoğraflanmıştır.

Ele alınan konunun iskeletinin oluşturulmasında ve detaylandırılmasında kullanılan arşiv kayıtları ve telif eserlerden bazıları şunlardır;

Arşiv kayıtlarında mevcut olan sicil kaydının bulunduğu DH.SAİD.d, 18/1 yer bilgili belgede Zühdü Paşa'nın hayatı ve yüklendiği görevler özet şeklinde yazılmıştır. Belge, tezin ana kaynaklarından biridir.

Yararlanılan diğer bir arşiv kaydı, Zühdü Paşa'nın maliye alanındaki en önemli çalışmalarından biri olan Duyun-ı Umumiye'ye dair kaleme aldığı layihasıdır. Layiha, Cumhurbaşkanlığı Arşivinde Y..EE.. 11/13 yer bilgisi ile kayıtlıdır.

Çalışmada kullanılan diğer bir arşiv belgesi de “Tezyid-i Varidat Tenkis-ı Masarifat Hakkında Layihadır” başlığı ile yine Zühdü Paşa tarafından kaleme alınmış olan maliye ile ilgili veriler sunan rapordur. Rapor, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde Y..EE.. 45/41 numarası ile kayıtlıdır.

Ele alınan diğer belgeler, paşanın aile fertleri ile ilgili arşiv kayıtlarıdır. Bu hususlarla ilgili kayıtlar, Bab-ı Ali Evrak Odası, Taltifat İradeleri ve Hususi İradeler gibi farklı fonlardan elde edilmiştir.

Zühdü Paşa'nın yurtdışındaki görevlerinde gayet etkin olduğu ve başarılı görevler yürüttüğünü ortaya koyan arşiv belgelerinden de yararlanılmıştır. Zühdü Paşa'nın çeşitli amaçlarla gönderildiği Avrupa temaslarında önemli sonuçlar elde ederek döndüğü bahsi geçen arşiv kayıtlarında mevcuttur. Yararlanılan belgelerden

birkaçı; A.}MKT.MHM. 466 /93, HR.TO.. 551/17, A.}MKT.MHM. 467 /14, A.}MKT.MHM. 470 – 9 yer bilgili belgelerdir.

Kullanılan telif eserlerin birkaçı şu şekildedir; Zühdü Paşa'nın Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi kayıtlarında rastlanılmayan yabancı okullar meselesine dair çalışmalar yürüttüğü raporuna, Atilla Çetin'in Güney- Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanan "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu" başlıklı makalesinden ulaşılmaktadır. Makalenin ana konusu raporun transkripti olmakla birlikte makale içeriğinde, Zühdü Paşa'nın konuya dair hazırladığı cetveller de bulunmaktadır. Kullanılan bir diğer eser, Mehmet Zeki Pakalın tarafından yazılmış olan "Maliye Teşkilatı Tarihi" isimli dört ciltlik kitaptır. Kitabın muhtevası oldukça geniş olmakla beraber içerdiği bilgiler ışığında Zühdü Paşa'nın Maliye Nezaretindeki rolü daha iyi analiz edilebilmiştir.

Ekonomi tarihi üzerine edinilen bilgilerin büyük bir çoğunluğu genel olarak Osmanlı devletinin son dönemlerindeki ekonomik faaliyetleri işleyen şu kitaplardan sağlanmıştır: Emine Kıray'ın yazdığı "Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar", Rıfat Önsöy'un Osmanlı borçlarını teferruatlı bir şekilde ele aldığı "Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları 1854-1914" ve Osmanlı maliye tarihi alanında çok önemli bilgiler içeren A. Du Velay'ın "Türkiye Mali Tarihi" isimli kitabından faydalanılmıştır.

Son olarak Zühdü Paşa'nın bizzat kaleme aldığı fıkıh kitabı Mecmuatü'z-Zühdiyye fi'l-Ahkâmi'd-Diniyye isimli eser incelenerek paşanın fıkıh ilmi ile ilgili müktesebatı aktarılmıştır.

Osmanlı Devletinin son dönemlerinde birçok nezarete görev almış olan Zühdü Paşa'nın biyografisi tarih literatürü için büyük önem arz etmektedir. Sultan II. Abdülhamid döneminde on yıl gibi uzunca bir süre Maarif Nazırlığı, devletin ekonomik olarak sıkıntı yaşadığı zamanda dört kez Maliye Nazırlığı görevlerinde bulunması paşanın hayatının çalışılmaya değer bir önemde olduğunu göstermektedir. Böylesine önemli ve Sultan II. Abdülhamid'in yakınında bulunan bir devlet adamı için gerçekleştirilen çalışmalar yetersiz olmakla birlikte dağınık bir anlatım tarzına

sahiptir. Paşanın hayatı ile ilgili teferruatlar ve bulunduğu görevlerin tamamının detaylandırılarak incelenmesi literatüre katkı sağlamakla beraber Osmanlının son dönem ekonomi ve maarif politikalarının işleyiş tarzını da yansıtmaya yardımcı olacaktır.

GİRİŞ

a. AHMED ZÜHDÜ PAŞA'NIN MEMURİYET KAYDI

Ahmed Zühdü Paşa, 1249 senesi Şevvalinin 23. günü (5 Mart 1834) emekli Asakir-i Şahane zabitlerinden Hacı Mehmed Rıfat beyin oğlu olarak İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Öğrenim hayatına Mekteb-i Adliye'de başlayan Ahmed Zühdü Paşa bunun yanında Bayezid Cami hocalarından da dini ilimleri tahsil etmiştir. Eğitim sürecinde Farsçaya ve hat sanatına hâkimiyet kazanan paşa aynı zamanda ekonomiyi, defter tutmayı ve mali hesaplamalar yapmayı da öğrenmiştir. Arapça ve Farsça bilgisinin yanında, birçok kez Avrupa'ya gitmiş olan paşanın, İngilizce ve Fransızcaya da vakıf olduğu bilinmektedir. Zühdü Paşa batı dillerini gittiği ülkelerde öğrenme fırsatı bulmuştur.

Paşa, 1263/1847 senesinde 13-14 yaşlarında iken Esham Muhasebesinde aday memur (mülazım) olarak çalışma hayatına başlamıştır. 31 Mayıs 1848 tarihinde maaşı on kuruşa yükselmiştir. 1849 senesinde maaşına on beş kuruş zam yapılarak toplam maaşı yirmi beş kuruş olmuştur. 14 Ocak 1852'de maaşı üç yüz üç kuruşa yükselmiştir. 13 Temmuz 1859 tarihinde yedi yüz kuruş maaş ile Esham-ı Cedide Muhasebesi mümeyyizliği refakatinde çalışmaya başlamış ve 13 Eylül 1862 tarihinde maaşı bin dört yüz kuruşa yükselmiştir. 3 Haziran 1863'de bin yedi yüz kuruş maaş ile varidat muhasebesi dairesinde oluşturulan Banka Muhasebesi Mümeyyizliği refakatine getirilmiştir. 1865 senesinde rütbesi Râbia'ya yükselmiştir. 27 Şubat 1867 tarihinde Rütbe-i Saniyye sınıfı sanisine¹ layık görülmüş ve iki bin beş yüz kuruş maaş ile adı geçen mümeyyizliğe tayin edilmiştir. 12 Mart 1868 senesinde maaşı dört bin kuruşa yükselmiştir. 18 Temmuz 1868 tarihinde rütbesi Üla sınıfına terfi edilmiştir. Altı bin yedi yüz kuruş maaş ile Osmanlı Bankası muhasebeciliğinde

¹ Rütbe, devlet memurları ile halktan bazı kimselere verilen paye ve unvanlar için kullanılan bir tabirdir. Osmanlılarda rütbe Yeniçeri teşkilatıyla meydana gelmiş, sonradan mülkiye sınıfına ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde de ulemaya verilmeye başlanmıştır. Memuriyetteki rütbelerin standart bir sınıflamaya göre düzenlenmesi ilk olarak XVIII. Yüzyılda Rusya'da Büyük Petro tarafından gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde ise modernleşen bürokratik kadrolar için gereken düzenlemeler II. Mahmut döneminde başlamıştır. Yukarıdan aşağıya göre sırasıyla mülkiye rütbeleri şu şekildedir. Vezir, Bâlâ, Ula Evveli, Ula Sanisi, Saniye Sınıf-ı Mütamayizi, Saniye, Sâlise, Râbia, Hâcegânlık ve Hâmise. Salise rütbesi... Saniye sınıf-ı sanisi ve "saniye sınıf-ı mütamayizi" olmak üzere iki dereceye ayrılmıştır. Ahmet Gündüz "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Kayserili Müslim ve Gayrimüslim Memurların Aldıkları Madalya, Rütbe ve Nişanlar (M.1879-1909)", *History Studies*, 3(3), 2011, s.133.

görevlendirilmiştir. 1869 senesinde maaşı dokuz bin kuruşa yükselmiş, bir sonraki yıl rütbe-i Ūla Sınıf-ı Ūlasını elde etmiştir. Ardından on bin kuruş maaş ile varidat ve banka muhasebelerinin birleştirilmesi ile ortaya çıkan “Varidat-ı Umumiye Muhasebeciliğine” getirilmiştir. 23 Ekim 1871’de Divan-ı Muhasebat Riyasetine getirilmiş ve yirmi bin kuruş maaş ile Maliye Nezareti Müsteşarı olmuştur. Aynı tarihte memur maaşlarındaki kesintilerden dolayı maaşı, %5 kesintiye uğrayarak on dokuz bin kuruşa düşürülmüştür. 30 Ekim 1871’de bulunduğu makamdan azledilmiş, 26 Kasım 1871’de dokuz bin yirmi kuruş maaş ile Saruhan Mutasarrıflığına tayin edilmiştir. 30 Haziran 1872 senesinde 12.500 kuruş maaş ile Beyrut Mutasarrıflığına atanmıştır. Beyrut Mutasarrıflığı Suriye Vilayetinden ayrılmış olan; Trablusşam ve Akka sancaklarının birleştirilmesi ile oluşturulmuştu. Fakat 12 Temmuz 1872’de adı geçen sancakların Suriye Vilayetine iadesi nedeniyle Beyrut Mutasarrıflığı görevinden ayrılmıştır.

19 Eylül 1872’de dokuz bin beş yüz kuruş maaş ile yeniden Divan-ı Muhasebat Reisliğine getirilmiştir. 21 Mart 1873 senesinde üçüncü rütbeden Mecidi Nişanı elde etmiş, Divan-ı Muhasebat Reisliğine ilaveten 28 Haziran 1873’te Maliye Nezareti Müsteşarlığı görevine tayin edilmiştir. 2 Nisan 1873’de on dört bin iki yüz elli kuruş maaş ile Orman ve Maadin Umum Müdürlüğünde bulunmuştur. 1873 yılında bazı demir yollarına fon bulabilmek için Avrupa’da bulunmuştur. 1875’de Bâlâ’ rütbesine² yükselmiştir. 14 Temmuz 1875’de maaşı sekiz bin altı yüz yirmi beş kuruşa düşürülmüştür. 14 Eylül 1875’de ise on dört bin kuruşa yükseltilmiştir. 1876’nın ocak ayında aktif görevlerine ek olarak Esham-ı Umumiye Emanetine atanmıştır. 26 Ekim 1876 senesinde ikinci rütbeden Mecidi Nişanı kazanmıştır. Daha sonra Maliye Müsteşarlığı görevi son bulmuş, Orman ve Maadin Müdüriyeti ile Esham-ı Umumiye Emanetinden ayrılmıştır. Böylelikle görevlerinin tümünden ayrılmış bulunmaktadır. 10 Mayıs 1876 senesinde Rûsumat Emanetinde görev almıştır. Aynı senenin Eylül ayında dokuz bin kuruş maaş ile Maliye Nezaretinde görevlendirilmiştir. Rûsumat Emanetinden ücret alamayan paşa, 1877 senesinde adı geçen emanetten, 28 Ocak 1879 tarihinde de de Maliye Nezaretindeki görevinden

² Vezâretten sonra en büyük rütbedir. Bâlâ rütbesi önceleri vezâret ile ūlâ evvelliği arasında bulunduğu için terfi sırası da “ūlâ evveli - bâlâ - vezâret” şeklinde idi. Bu rütbeyi almış olanlara “atûfetlü beyefendi hazretleri” şeklinde hitap edilirdi. Bkz: Feridun Emecen, “Bâlâ” TDV, Cilt 4, İstanbul 1991, s.554.

ayrılmıştır. 28 Nisan 1879'da Maliye Nezaretine yeniden dönmüştür. Zühdü Paşaya, 1879 yılının Eylül ayında birinci rütbeden Mecidi nişanı verilmiştir. 12 Eylül 1879'da maaşının onda birinin kesilmesi ile Maliye Nezaretindeki maaşı yirmi beş bin kuruşa düşürülmüştür. 14 Ocak 1880'de Maliye Nezaretinden ayrılmıştır. 1 Nisan 1881 tarihinde kendisine beş bin kuruş mazuliyet maaşı bağlamış, 1884'de maaşı on bin kuruşa yükseltilmiştir. 25 Eylül 1885 tarihinde otuz bin kuruş maaş ile Nafia Nazırı olarak görevlendirilmiştir. 2 Ekim 1886'da kendisine Osmani Nişanı verilmiştir. 1886 yılının Aralık ayında vezirlik makamına ulaşarak on yedi bin kuruş maaş ile Hüdavendigar Valiliğine atanmıştır. 3 Mart 1887'de otuz bin kuruş maaş ile üçüncü defa Maliye Nezaretine dönmüştür. 27 Ağustos 1887 tarihinde İmtiyaz Nişanı Altın Madalyası ile ödüllendirilmiştir. Maliyedeki önemli reformlar ile bütçe denkliğinin sağlanması meselesi gibi mühim sorunların gündemde olduğu bir dönemde sağlık problemlerinden dolayı nezaretten ayrılmıştır.

1887'de Maliye Nezaretinden padişah iradesi ile alınmış yerine Mahmud Paşa atanmıştır. Bu görev değişikliğinin Zühdü Paşa'yı üzmüş olabileceği düşüncesinden dolayı bir padişah iradesi gönderilmiş ve paşa, padişah tarafından teselli edilmiştir. Padişah iradesinde konu ile ilgili olarak bu değişikliğin konjektürel bir tasarruf olduğu ve asla üzülmemesi gerektiği gibi ifadeler de bulunmaktadır.

Maliye Müsteşarlığı döneminde, Maliye ve Nafia ile ilgili bazı konulardan dolayı Paris ve Londra'ya gönderilmiş ve bir seneye yakın Avrupa'da kalmıştır. İlkinde 85.000 frank, ikincisinde de 50.000 frank harcırah alan paşa, Osmanlı-Rus muharebesi döneminde borçlarla ilgili meseleler yüzünden Londra'ya gönderilmiş ve başarılı olarak başkente dönmüştür. Bu görevi sırasında kendisine verilen parayı yalnızca yol masrafına harcamıştır. Mazuliyet döneminde tahrir-i nüfus ve emlak nizamnamelerinin tanzim ve ıslahı için kurulan komisyonda ve hesap kayıtlarının düzenlenmesi ile Tedkik-i Muhasebat-ı Atika komisyonlarında görev almıştır. Görev aldığı memuriyetlerde terfi, nakil veya sağlık sorunları sebepleriyle değişiklikler yaşayan paşa, kariyeri boyunca herhangi bir muhakemeye maruz kalmamıştır. Kendisine Mayıs 1888'de on bin kuruş mazuliyet maaşı tahsis edilmiştir. Zühdü Paşa'nın yazmış olduğu Mecmuatü'z-Zühdiyye fi'l-Ahkâmi'd-

Diniyye isimli fıkıh kitabını dört yıllık mazuliyet döneminde kaleme aldığı düşünülmektedir.

15 Ağustos 1891 senesinde otuz bin kuruş maaş ile Maarif Nezaretine tayin edilmiştir. 5 Haziran 1892’de altın liyakat madalyası ile taltif edilmiştir. 15 Eylül 1892 senesinde maaşı kırk bin kuruşa yükseltilmiştir.

1897 yılının Mart ayında maaşı yine onda bir kesintiye uğramış ve kırk bin kuruştan otuz altı bin kuruşa indirilmiştir. 4 Mayıs 1901 senesinde, mali işlere vakıf olmasından dolayı, Maarif Nezaretinde kalmak suretiyle ilaveten Maliye Nezaretine tayin edilmiş fakat yaşından ve hastalığından dolayı iki memuriyeti bir arada idare etmekte zorlandığı ve istirahat etmesi gerektiği için 19 Ağustos 1901’de Maarif Nezareti uhdesinde kalmak üzere Maliye Nezaretindeki görevinden ayrılmıştır.³

Zühdü Paşa nazırlıkları döneminde oldukça önemli komisyonlarda görev almış, özverili çalışmalar yürütmüştür. Maliyenin ıslahı için başkanlık ettiği komisyonlar başta olmak üzere, Maarif Nezareti ve Nafia Nezareti bünyesinde de birçok önemli komisyonda idarecilik yapmıştır. Bu kurul ve komisyonlardaki rol ve görevleri aşağıda ilgili bölümlerde ele alınmıştır.

b. Ailesi, Kişiliği ve Eserleri

b.a Ailesi ve Kişiliği

Uzun boylu, şişman, ela gözlü olan Ahmed Zühdü Paşa nezaket sahibi bir devlet adamıdır. Hitabeti oldukça güçlü olan paşanın, münakaşa meclislerinden başarı ile ayrıldığı bilinmektedir. Araştırmacı bir ruha sahip olan Ahmed Zühdü Paşa, ömrünün son zamanlarında, hasta yatağında iken bile okumayı elden bırakmamıştır. Dedesi Ali Paşa, büyük babası, İzmir tüccarlarından İsmail Paşa, babası Mehmet Rifat Bey, annesi ise Şerife Emine hanımdır.⁴

Ahmed Zühdü Paşa üç evlilik yapmıştır. İlk eşi Fatma Neyyire Hanım’ın genç yaşta vefat etmesi üzerine önce Hatice Vahide (sonradan Kamer soyadını almıştır) Hanım daha sonra da İffet Dilber Zeynep Hanım’la evlenmiştir. İlk eşi olan

³Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, (BOA), *Dahiliye, Defterler, (DH.SAİDd...)*, Gömlek Nr: 18, Dosya Nr: 1, H.29.12.1249\ M 9. 5.1834.

⁴ Ahmet Nuri Sinaplı, *Maliye ve Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa*, Lebib Yalkın Yayınları Ve Basım İşleri A.Ş, t.y. İstanbul, s.70-71.

Fatma Neyyire Hanım'dan, aynı zamanda vakfının da mütevellisi olan, kızı Ayşe Lütfiye Hanım doğmuştur. İkinci eşi Hatice Vahide Hanım'dan üç çocuğu olmuştur. Bunlar; Zahid Bey, babası hayatta iken vefat eden Asım Bey ve Sulhiye Hanım'dır. Üçüncü eşi İffet Dilber Zeynep Hanım'dan da Fatımatüzzehra, Afife ve Rıfat isimlerinde üç çocuğu olmuştur. Cemil isminde, maliye meclisi azası ve Anadolu Heyet-i Teftişiyesi erkânından olan bir erkek kardeşi⁵ ve ölümünden sonraki kayıtlarda varlığından söz edilen bir kız kardeşi olduğu bilinmektedir.⁶ Damadı Hariciye Nezareti mümeyyizi Süleyman Kamil Bey'dir.⁷ Bir diğer damadı birçok ülkede nişanlarla taltif edilmiş başarılı bir bürokrat olan Hüseyin Kazım Bey'dir. Zühdü Paşa'nın torunu Hatice Saadet Hanım, Cumhuriyet dönemi başbakanlarından Şükrü Saraçoğlu ile evlenmiştir.⁸

Ayağından ameliyat olduktan sonra zatürreye yakalanan⁹ paşa 12 Nisan 1902'de Koska¹⁰, da ki konağında vefat etmiştir.¹¹ Çok hayırsever ve mütedeyyin bir zat olan Ahmed Zühdü Paşa'nın iki cilt üç kısımdan oluşan "El Mecmuatü'z-Zühdiyye Fîl-Ahkâmî'd-Diniyye" isimli bir fıkıh kitabı, Kadıköy Kızıltoprak'ta inşa ettirdiği Zühdü Paşa isimli cami, caminin yanında, bugün Kadıköy müftülüğü olarak kullanılan medresesi ve mütevellisinin büyük kızı olduğu bir vakfı vardır. Ahmed Zühdü Paşa, Hatice Vahide Hanım ve Ayşe Lütfiye Hanım'ın da içinde bulunduğu aile efradından beş kişinin mezarı Zühdü Paşa'nın Kızıltoprak'taki camisinin haziresinde bulunmaktadır.

Paşa 12 Nisan 1902'de vefat ettikten sonra yaşayan her bir aile ferdine maaşlar bağlanmış, bazılarına da nişanlar takdim edilmiştir. Küçük oğlu Rıfat Bey ve kızları Afife ve Zehra hanımlara beş yüzer kuruş maaş tahsis edilmiştir.¹² Ölümünden sonra kızı Fatımatüzzehra hanıma bağlanan beş yüz kuruş maaş 31 Ekim

⁵ Sinaplı, *Maliye ve Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa*, s.29-30

⁶ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 1831/137300, H 10.01.1320 M 19.04.1902.

⁷ BOA, *Yıldız- Zabtiye Nezareti Maruzatı*, 25/7, H 20.12.1317 M 21.04.1900.

⁸ Sinaplı, *Maliye ve Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa*, s.72-75.

⁹ Nagehan Yılmaz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Divan-I Muhasebat Reisleri (1862-1961)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin 2013, s.37.

¹⁰ Eminönü- Sirkeci civarında bir muhitin adıdır.

¹¹ Ali Z. Oraloğlu, "Zühdü Paşa", *TDV*, Cilt 44, İstanbul 2013, s.538.

¹² BOA, *İrade-Maliye*, 50/22, H 22.01.1320 M 01.05.1902.

1902 tarihinde ömür boyu ödenmek üzere düzenlenmiştir.¹³ Eşi Hatice Vahide Hanım'a bin iki yüz elli kuruş, öteki eşi İffet Dilber Zeynep hanım ve oğlu Zahid Bey'e biner kuruş, kız kardeşine de yedi yüz elli kuruş maaş tahsis edilmiştir. Daha sonra padişah iradesi ile bu maaşlar toplamda beş bin kuruşa sabitlenmiştir.¹⁴

Zühdü Paşa'nın oğlu Ahmed Zahid Bey iyi eğitim almış bir bürokrattır. Kendisi çalışma hayatına 1898-99 (1316) senesinde Maarif Nezaretinde Mektubî Kalemi bünyesinde başlamıştır. Zaman içinde Mektubî Kalemi Müdürlüğüne kadar yükselmiştir.¹⁵ Zühdü Paşa'nın eğitime oldukça önem verdiği evlatlarını entelektüel bireyler olarak yetiştirmeye çalıştığı bilinmektedir.

Zühdü Paşa liyakate de çokça önem vermektedir. Gerek çalıştığı komisyonlardaki azaların gerekse nezareti zamanında yanında çalışan şahısların bilgi, beceri ve yeterliliklerine oldukça dikkat ettiği anlaşılmaktadır. Maarif Nezaretinde iken Encümen-i Teftiş ve Muayene komisyonunda yetersiz kişilerin görev alıyor olması Jön Türkler dâhil muhalif kesimlerin diline dolanmıştır. Zühdü Paşa, komisyonda görev alan Nadiri Fevzi ile Selavi Efendilerin lakayt ve iş bilmez tavırları yüzünden bu kişileri komisyondan uzaklaştırmaya çalışmıştır. Selavi Efendi aynı zamanda Zühdü Paşa'nın maarif bünyesinde istihdam edilmesini istemediği bir şahıstır. Selavi Efendi, Zühdü Paşa ve komisyon başkanı Hasib Efendi'nin¹⁶ büyük çabaları sonucu komisyondan uzaklaştırılmıştır.¹⁷

Zühdü Paşa Maarif Nazırı iken 5 Ekim 1896 tarihinde Mekteb-i Mülkiye ödül törenine katılmış ve orada günün anlam ve önemine uygun bir konuşma yapmıştır.¹⁸ Dönemin Mekteb-i Mülkiye birincisi Hasan Tahsin,¹⁹ ikincisi de Cavid Bey'dir.²⁰

¹³ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 1943/145664, H 18.07.1320 M 31.10.1902.

¹⁴ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 1838/137790, H 19.01.1320 M 28.04.1902.

¹⁵ BOA, *Dâhiliye-Defterler*, 95/447, H 11.11.1318 M 02.03.1901.

¹⁶ Hasib Efendi, birçok kez Ahmed Zühdü Paşa ile beraber çalışmıştır. Kariyeri, Zühdü Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde yükselmiştir. On beş yıl Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği, beş yıl da Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisliği yapmıştır. Müşarileyhin kariyeri Zühdü Paşa'nın vefatından sonra hızla düşüşe geçmiştir. Bkz: Nuri Güçtekin-İlyas Karşlı, "II. Abdülhamid Dönemi Maarif Bürokratlarından Önemli Bir Sima: Fârukîzade Abdullah Hasib Efendi", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (1), 2022.

¹⁷ Kasım Hızlı, "Bir Kurumu Yeniden Tasarlamak: Abdullah Hasib Efendi'nin Encümen-İ Teftiş Ve Muayene Hakkındaki Gözlemleri", *History Studies*, 13 (2), 2021, s.500-507.

¹⁸ BOA, *Yıldız-Başkitabet Dairesi Maruzatı*, 48/3, H 27.04.1314 M 05.10.1896.

¹⁹ Hasan Tahsin Ayni, Osmanlı Devletinin son yıllarında ve cumhuriyet döneminde önemli görevlerde bulunmuş bürokrat, Avukat ve İktisatçıdır. Bkz: Uğur Avcı, "Mülkiyelilerin "Baba"sı Aynizade Hasan Tahsin(1876-1962)", *Anasay*, (23), 2023.

Zühdü Paşa gelecek vadeden bu iki genci Maarif Islahat Komisyonunda istihdam etmiştir. Hasan Tahsin, Zühdü Paşa ile yaşadığı olayı şöyle aktarmaktadır; Hasan Tahsin ve Cavid Bey Maarif Islah komisyonunda görevli iken nezareti bir Amerikalı ziyaret ederek sorular yöneltmiştir. Zühdü Paşa Amerikalı ziyaretçiden on beş gün sonra tekrar gelmesini istemiş, sorularının o zaman cevaplanacağını bildirmiştir. Komisyon üyeleri bu kadar kısa sürede soruları cevaplayamayacakları hususunda endişe edince Zühdü Paşa, eski maarif memurlarının toplanmasını ve soruları onların cevaplamasını istemiştir. Bunun üzerine on beş gün sonra tekrar ziyarete gelen Amerikalıya istediği cevaplar verilmiştir. Cevaplar karşısında hayrete düşen Amerikalı “böyle devam ederseniz yakın bir zamanda Amerika’yı geçersiniz” beyanında bulunmuştur. Amerikalının bu sözü Zühdü Paşa ve diğer maarif çalışanlarını oldukça memnun etmiştir.²¹

Cavid Bey’in daha sonraki dönemde uzun süre Maliye Nazırlığı yapması ve II. Meşrutiyet döneminde finans sahasında görev alması Cavid Bey’in birlikte çalıştığı ve mali konularda oldukça tecrübeli olan Zühdü Paşa’nın deneyimlerinden istifade ettiğini göstermektedir.

Zühdü Paşa ile çalışma fırsatı bulan kişiler kendisinden övgüyle bahsederler. Maarif mektupçularından Sırrı Bey Zühdü Paşa’yı; tecrübeli, iyi niyetli zeki ve çalışkan bir zat diye tanımlar. Aynı zamanda dini bilgisi oldukça fazla olmasına rağmen paşanın bağınaz olmadığını da ekler.²² Sultan II. Abdülhamid döneminde sadrazam olarak görev yapmış olan Küçük Said Paşa da kaleme aldığı Hatırat’ında Zühdü Paşadan “müdakkik ve vatanımıza muhibb” diye söz etmektedir.²³

b.b Eserleri

b.b.a Zühdü Paşa Mektebi

Zühdü Paşa, Maarif Nezaretinde göreve başladıktan sonra birçok mektep yaptırmıştır. Bu mekteplerden en bilineni Zühdü Paşa Camii’nin bitişiğinde,

²⁰ Mehmed Cavid Bey, II. Meşrutiyet döneminde Maliye Nazırlığı yapmış ittihat terakki cemiyeti üyesidir. Bkz: Nermin Zahide Aydın, “Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey”, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2), 2015.

²¹ Sinaplı, *Ahmet Zühtü*, s.63.

²² Sinaplı, *Ahmet Zühtü*, s.65.

²³ Mustafa Gündüz, *Sultan II. Abdülhamit Sadrazamı (Küçük) Mehmed Sa’id Paşa’nın Hatıratı*, (Cilt 2-3), Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş., İstanbul 2009, s.328.

günümüzde Kadıköy Müftülüğü binası olarak kullanılan Zühdü Paşa Mektebidir. Mektep ilköğretim mahiyetindedir. Okulda dönemin donanımlı muallimleri tarafından ders verilmiştir. İnşa edilmiş diğer bir okul, Zühdü Paşa'nın Kadıköy semtinde yaptırmış olduğu köşkün harabesinden yapılan Zühdü Paşa lise-ortaokuludur. Zühdü Paşa arazisinde, Fenerbahçe Stadyumu karşısında ve bitişiğinde inşa edilen biri erkek diğeri kız Rüştîyesi olarak kullanılan iki taş binadan söz edilmektedir. Bu mektepler daha sonradan Kadıköy Sultanisi ve Kadıköy Lisesi isimlerini almış²⁴, 1983'te Kenan Evren Lisesi ismiyle anılmıştır. Okul, 2010 yılında aldığı İstanbul Anadolu Lisesi adıyla öğretim hayatına devam etmektedir.²⁵

b.b.b Zühdü Paşa Vakfı

Zühdü Paşa hayır işlerine önem veren bir devlet adamıdır. Müşkül durumda olan kişiler için bir vakıf inşa ettirmiştir. Zühdü Paşa vakfiyesinde, vakıf masrafları yapıldıktan sonra kalan paranın bir kısmının ailesine verilmesini, diğer parayla vakfa gelir oluşturacak mülk satın alınması kaydını düşmüştür.

Ahmed Zühdü Paşa'nın kurmuş olduğu vakfın kuruluş senedi olan vakfiyesine bakılarak dönemin vakıf uygulamaları ve Zühdü Paşa'nın mülklerini nasıl ve ne suretle değerlendirdiği görülebilmektedir. Aşağıda sadeleştirilerek verilen vakfiyeden hem paşanın mülkleri hem de vakıf şartları görülebilmektedir.

Vakfiye metni Ahmed Zühdü Paşa'nın evinde hazırlanmıştır. Mecliste bulunması gereken kişilerin toplantıda hazır bulundukları ifade edilmiştir. Ahmed Zühdü Paşa'nın vakıf kurmaya ehliyet ve salahiyeti ile ilgili fasıllara yer verilmiştir. Astarıcılar Kethüdası Esseyid Hacı Ahmed Hilmi Efendi huzurunda gerçekleşen akitte vakfiye metnini bu kişi düzenlemiştir. Burada Ahmed Zühdü Paşa'nın sahibi olduğu bir bağın sınırları ifade edilmiş ve toplam on bir dönüm 1.221 zira' ölçüsündeki bağın icare yani kira usulü ile vakfedildiği kaydedilmiştir. Vakfın hacminin artırılması, şartlarının değiştirilmesi veya bozulması ile ilgili tüm tasarruf haklarının Ahmed Zühdü Paşa'ya ait olduğu ifade edilmiştir. Laleli-Koska muhitinde yer alan bu bağ dışında Kadıköy'de bulunan Kızıltoprak mevkiinde yine Ahmed Zühdü Paşa'ya ait olan ve vakıf kapsamında değerlendirilecek olan gayrimenkullerin

²⁴ Sinaplı, *Ahmet Zühtü*, s.69.

²⁵ https://istanbulanadolulisesi.meb.k12.tr/icerikler/okulumuzun-tarihcesi_454018.html
31.07.2023.

de adres ve fiziki yapıları tanıtılmıştır. Burada da yaklaşık on iki dönümlük bir başka bağın vakfedildiğine değinilmiştir. Bunlardan başka Bağdat Caddesi ile Kartal-Merdivenköy'deki bazı bağ ve emlakini de vakfettiği vurgulanmıştır. Bu bağları ve mülkleri eski vakfına zam ve ilhak ettiğini ifade etmiştir. Yukarıdaki Koska muhitindeki on bir dönüm 1.221 zira bağdan oluşan vakfının icare-i vahideli olduğunu belirtmiş, Kadıköy'deki iki bağ ve iki menzilin de icareteynli vakıf şeklinde vakfedildiği ortaya konmuştur. Kendi konağının altındaki altı adet dükkânın da şer'i usullerle kiraya verilmesi şartını koymuştur. Tüm bu gayrimenkullerden toplanan kiralar ve diğer gelirler toplanıp vakıf gelirlerini teşkil edecektir. Mevlit okutulacak, mevlidhan'a 80 kuruş ödenecek Müslüman cemaate 50 kilo şekerli ikramlar hazırlanıp dağıtılacaktır. İlahi, naat ve aşir okuyucularına da toplamda 150 kuruş ödenecektir. Mevlid okunmadan önce Müslümanlara vaaz vermesi gereken vaize 50 kuruş verilecektir. Kendi yaptırdığı camide görev yapan imama 50 kuruş ve müezzine de 40 kuruş tahsis edilmiştir. Yine fakir ahaliye sadaka niyetiyle 25-30 kuruş tahsis edilmiştir. Caminin ferraşlığı²⁶ için 20, bevvablığı²⁷ için keza 20 kuruş ayrılmıştır. Temizlik ve kapıcılık hizmetlerini müezzinlerin yerine getirmesi istenmiştir. Adı geçen konakta ölünceye kadar kalacak, öldükten sonra da kendi eşleri ve erkek ve kız çocukları nesiller boyu yaşayacaktır. Ailenin, ikamet konusunda anlaşmazlığa düşmesi halinde evin kiraya verilmesi ve kira gelirleriyle önce evin bakım ve onarımının yapılması ve kalan paranın da aile fertleri arasında eşit olarak dağıtılması şart koşulmuştur. Soyu kesildikten sonra da icareteyn ile kiraya verilecek olan konağın bu kira gelirleri ile ilgili tanımlamalara yer verilmiştir. Gerekirse icare-i vahide yönteminin uygulanabileceği ifade edilmiştir. Vakıf yönetiminde hiçbir yönden suiistimal yaşanmaması istenmiş, hak ve hukuka riayet edilmesinin altı çizilmiştir. Her yıl vakıf muhasebesinin görülmesinin önemine değinilmiş, vakıf görevlilerinin işlerini layıkıyla yapmalarının altı çizilmiştir. Vakfın kitabet ve diğer idari hususlarında hayatta iken kendisi, öldükten sonra da yıllık 400 kuruş ile evladı ve onlardan sonra da onların evladı görevlendirilmiştir. Vakfın hiçbir

²⁶ Ferraş; cami, medrese gibi vakıf eserlerinin temizlik işleriyle uğraşan görevli.

²⁷ Bevvab; kapıcı

açından değişikliğe uğratılmaması gibi son kayıtlarla da vakfiye metni nihayete erdirilmiştir.²⁸

Görüldüğü üzere Ahmed Zühdü Paşa, görevde iken başkent İstanbul'un önemli muhitlerinde gayrimenkuller edinmiş ve bunların hayatiyetinin devamı için vakıf kurarak bu mülkleri vakfa bağlamıştır. Osmanlı döneminde bugünkü sigortaların işlevini en iyi şekilde ifa eden vakıf uygulaması ile mal ve mülkler muhafaza altına alınmakta, bakım ve onarımları sağlanmakta ve aile bireyleri için hayat boyu gelir kapısı oluşturulmakta idi.

b.b.c Zühdü Paşa Camii

Zühdü Paşa Camii İstanbul'un Kadıköy ilçesinin Kızıltoprak semtinde İhlamur Çeşme mevkiinde, Zühtüpaşa mahallesi içinde yer alan bir camidir. 1884 yılında inşa edilmiştir.²⁹ Cami 139 yıllık bir geçmişe sahiptir. Günümüze kadar ciddi bir hasar almadan gelmeyi başarmıştır. Bugün mevcut olmayan Zühdü Paşa konağının da İhlamur tarafında, caminin yakınında olduğu bilinmektedir.³⁰ Zühdü Paşa Cami'nin bulunduğu mahalleye de ismi verilmiştir. Mahallenin oldukça eski olduğu 1319 (1901-1902) yılında bölgede yapılacak yol çalışmalarını konu edinen belgelerde mahalle isminin sık sık geçmesinden anlaşılmaktadır.³¹

Camide ahşap tavanın merkezine yerleştirilen bağdadi kubbe tarzı kullanılmıştır.³² Caminin minaresi mukarnas şerefeli ve boğumlu taş külahlıdır.³³

Caminin haziresinde; Zühdü Paşa, eşi Hatice Vahide Kamer, kızı ve vakfının mütevellisi Ayşe Lütfiye Hanım ile diğer iki çocuğunun mezarları bulunmaktadır. Lütfiye Hanım ile Hatice Vahide Hanım'ın mezar taşları mermer, Zühdü Paşa ve diğer çocuklarının mezarları ise lahit mezardır. Zühdü Paşa Camii, Kadıköy'de

²⁸ Sinaplı, *Ahmet Zühtü*, s.14-18.

²⁹ Ebru Karakaya, "Zühdü Paşa Camii ve Mektebi", *TDV*, Cilt 44, İstanbul 2013, s.539.

³⁰ Semavi Eyice, "İstanbul-Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimari Eserler", *Tarih Dergisi*, 11 (13'den Ayı Basım), İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1958, s.96.

³¹ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 1745/130852, H 02.08.1319 M 14.11.1901.

³² Sibel Yazar, "İbradı Süruri Vezir Paşa Camiinin Yeniden İnşası, Geçirdiği Değişimler Ve Günümüzdeki Durumu", *CEDRUS*, 7, 2019, s.718.

³³ Gülberk Bilecik, "Az Tanınan Kıymetli Bir Osmanlı Eseri: Balçık Atik Cami-Turgut Reis Camii", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 16 (63), 2015, s.122.

ezanın en güzel okunduğu cami olarak bilinmektedir. Caminin iç yazılarını Ermeni asıllı hattat Kirkor Köçeoğlu yazmıştır.³⁴

Caminin giriş kapısı üzerinde Arapça “*Selâmun aleyküm tibtum fedhulû-hâ hâlidîne*” yazmaktadır.³⁵ Bu yazı Kuran-ı Kerim’deki Zümer Suresinin 73. Ayetinden alınmıştır. Ayetin meali, ‘*Size selâm olsun! Tertemiz oldunuz. Haydi, ebedî kalmak üzere buraya, cennete girin*’ manasına gelmektedir.

Caminin bahçe girişi kapısı üzerindeki kitabe Osmanlıca yazılmıştır. Kitabe yazısının transkripsiyonu şu şekildedir;

İmâm-ül-Müslimîn Abdülhamid Hân cihân-bânın
Edildi sâye-i şâhânesinde bu eseri itmâm
Semiyy-i Fahr-i Âlem hazret-i Zühdü efendinin
İmâd-üd-Dîne virmişdir esâs Zühdü istihkâm
İddirdi ârzû bir câmi’n inşâ’sını dâim
Muvaffak eyledi ol zât-ı pâkî Kadir-i Allâm
Çıkardım Çâr-Yârın himmetiyle Hakk ya tarîh
Bu câmi’de namâz kılsun kıyâm-ı haşre dek İslâm
Sene 1301³⁶ (M.1884) (Ek 3)
Mektebin üzerindeki kitabede ise;
Zıll-ı Hakk Abdülhamid Hân hilâfet-perverin
Mülk-i feyz-âbâd-ı irfân eylemekdir matlabı
Pey-rev oldu ol Süleyman-ı zemânın azmına
Âsafı kıldı binâ’ bu dâr-ı irfân mektebi
Baş iğër tarîh muhtâra belîgân-ı zemân
Matla’-ı ilm ve edebdir Zühdü Paşa mektebi
Sene 1306³⁷ (M. 1886) (Ek 5)

³⁴ Serkan Ataç, *İstanbul Kadıköy İlçesinde Bulunan Tarihi Camilerde Yer Alan Hat Eserleri Ve Hattatları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019,s.41.

³⁵ Ataç, *İstanbul Kadıköy İlçesinde Bulunan Tarihi Camilerde Yer Alan Hat Eserleri Ve Hattatları*, s.42

³⁶ Serkan Selalmaz, *Ebüzzıyyâ Mehmed Tevfik Bey’in Hayatı Ve Hat Eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2022, s.131.

³⁷ Ataç, *İstanbul Kadıköy İlçesinde Bulunan Tarihi Camilerde Yer Alan Hat Eserleri Ve Hattatları*, s.46.

Caminin dört tarafına işlenen kuşak yazılarının her biri Bakara ve Al-i İmran surelerinin ayet-i kerimelerinden alınmıştır. Caminin mihrap kitabesinde “*Fenâdet-hu-l melâiketu vehuve kâimun yusallî fî-l mihrâbi*” yani “*Mabedde namaz kılarken melekler ona seslendiler*” yazmaktadır.³⁸

Günümüzde caminin dış cephesi kavuniçi rengindedir. Caminin yanındaki şadırvan sonradan inşa edilerek yapıya eklenmiştir. Caminin giriş kapısının ön tarafında bugün Kadıköy Müftülüğü olarak kullanılan Zühdü Paşa mektebi bulunmaktadır. Caminin arka tarafında eğitim veren ilkokula Zühtü Paşa ismi verilmiştir.

b.b.d El-Mecmû‘atü’z-Zühdiyye Fî’l-Ahkâmi’d-Dîniyye

El-Mecmû‘atü’z-Zühdiyye Fî’l-Ahkâmi’d-Dîniyye Zühdü Paşa tarafından kaleme alınan fıkıh kitabı olup 1311 (1893-1894) yılında Matbaa-i Osmaniye’de basılmıştır. İki ciltten oluşan kitapta evlilik, abdestin farzları, cenaze namazının kılınma usulü gibi birçok konu işlenmiştir. 1. Cilt altı bölüme ayrılmıştır. Zühdü Paşa bu bölümleri kitap olarak isimlendirmiştir. 1. Kitap; Kitabü’t-Taharet, 2. Kitap; Kitabü’s-Salât, 3. Kitap; Kitabü’z-Zekât, 4. Kitap, Kitabü’s-Savm, 5. Kitap; Kitabü’l-Hacc, 6. Kitap; Kitabü’l-Udhiye olarak başlıklandırılmıştır. Bu başlıklar altında yazılan konular bâblar halinde açıklanmıştır.³⁹ 321 sayfadan oluşan eserde dipnot usulü kullanıldığı görülmektedir. Zühdü Paşa ele aldığı konuları açıklamak için satır aralarında, parantez içlerinde ve sayfa sonlarında dipnotlar vererek kaynak göstermiştir. Mültekâ, Halebî, Kudûrî, Dürr-ü Muhtâr, Mecmeu’l-Enhâr ve Tenvîr gibi kitaplardan faydalanarak hazırlanan eserde sade ve anlaşılır bir üslup kullanılmıştır.⁴⁰ Eser, dönemin ilmihal yazma geleneği içerisinde ele alınabileceği gibi Türk gençlerinin din ve ahlak bilgisini takviye etme amacıyla kaleme alınan eserler arasında da sayılabilir.⁴¹ Arşiv kayıtlarında eserin, dönemin idadilerinde okutulmak üzere kaleme alındığı hatta idadi programlarına kitabın eklendiğine dair kayıtlar mevcuttur. Osmanlı Devleti’nin birçok vilayetine mecmuanın gönderildiği

³⁸ Selalmaz, *Ebüzzıyyâ Mehmed Teyfik Bey’in Hayatı Ve Hat Eserleri*, s.132.

³⁹ Ahmet Zühdü Paşa, el-Mecmû‘atü’z-Zühdiyye fî’l-Ahkâmi’d-Dîniyye, *İstanbul: Matbaa-ı Osmaniyye*, İstanbul 1313, C.1-3. ve Fatih Aynacı, *Ahmet Zühdü Paşa’nın el-MECMÛ’A Adlı Eserinde Nikah*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022, s.25. Bahse konu çalışmada Mecmua’nın tüm fihristine ulaşılabilir. s.25-28.

⁴⁰ Yıldırım, “Mültekâ, Halebî, Kudûrî, Dürr-ü Muhtâr, Mecmeu’l-Enhâr ve Tenvîr”, s.986.

⁴¹ https://isamveri.org/pdfdrq/G01510/TY/YY_COSTUK, s. 519. ET: 04.08.2023.

görülmektedir.⁴² Eserin yalnızca İstanbul'da basılan nüshalarının kullanıldığı başka vilayetlerde basımına izin verilmediği bilgisi de arşiv kayırlarında mevcuttur.⁴³ Korsan kopyalarının başka vilayetlerde basılıp dağıtılmasını engellemek adına eserin, yalnızca İstanbul'dan temin edilebildiği düşünülmektedir. Eser, günümüze kadar intikal etmeyi başarmıştır. Bugün dini konulardaki soru ve cevapların yer aldığı kimi çevrimiçi platformlarda eserin kaynak olarak gösterdiği tespit edilmiştir.⁴⁴ Zühdü Paşa çocukluk yıllarında Bayezid hocalarından aldığı dini eğitimini geliştirmiş ve bilgilerini kaleme aldığı fıkıh kitabında okuyuculara aktarmıştır. Paşanın, siyasi kariyerinin yanı sıra ilmi yönünü de geliştirdiği görülmektedir.

⁴²BOA, *Maarif Nezareti-Mektubi Kalemi*,247/62, H 09.08.1312 M 05.02.1895. ve BOA, *Maarif Nezareti-Mektubi Kalemi*, 375/8, H 17.06.1315 M 13.11.1897. ve BOA, *Maarif Nezareti-Mektubi Kalemi*,170/85, H 20.11.1310 M 05.06.1893. ve BOA, *Maarif Nezareti-Mektubi Kalemi*, 162/51, H 18.08.1310 M 07.03.1893.

⁴³ BOA, *Maarif Nezareti- Mektubi Kalemi*, 149/109, H 19.02.1310 M 12.09.1892.

⁴⁴ http://www.davetci.com/hukuk_kaza_namazi.htm ET: 04.08.2023.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AHMED ZÜHDÜ EFENDİ’NİN İDARİ GÖREVLERİ

1.1 Zühdü Efendi’nin Saruhan ve Beyrut Mutasarrıflığı ile Hüdavendigâr Valiliği

Zühdü Efendi, payitahttaki görevlerinin yanı sıra kısa süreliğine de olsa taşrada bulunmuş, ülkenin önemli vilayetlerinde valilik yapmıştır. Zühdü Efendi’nin ilk taşra görevi 1288 (1871) yılında atandığı Saruhan Mutasarrıflığıdır.

Dönemin Saruhan Mutasarrıfı Nazif Paşa’nın oğulları ve damadının uygunsuz hareketleri ahaliyi rahatsız edecek boyutlara varmış ve bu kişiler ile ilgili olumsuz söylentiler Dersaadet’e ulaşmıştır. Gelen şikâyetler üzerine Nazif Paşa görevden alınmıştır. Saruhan’ın çok önemli bir sancak olduğu, buraya liyakat sahibi, her açıdan yeterli olan bir idarecinin atanması gerektiği değerlendirilmiştir. Bunun üzerine dönemin Aydın valisi Mustafa Paşa, Aydın’da yaptığı güzel işler göz önünde bulundurularak Nazif Paşa yerine Saruhan mutasarrıflığına önerilmişse de Mustafa Paşa’nın Aydın’da kalması gerektiği ve Zühdü Efendi’nin Saruhan için daha uygun olduğu sonucuna varılmıştır.⁴⁵ Zühdü Efendi, yalnızca yedi ay Saruhan Mutasarrıflığı görevinde bulunmuştur.

Zühdü Efendi, Saruhan mutasarrıflığının ardından Suriye Vilayetinden ayrılan Trablusşam ve Akka sancaklarının birleştirilmesi ile oluşturulmuş olan Beyrut Mutasarrıflığına atanmıştır. Kurulduktan on üç gün sonra Suriye Vilayetine iade edilen mutasarrıflık lağvedildiğinden Zühdü Efendi’nin buradaki görevi sona ermiştir.⁴⁶ Zühdü Efendi’nin on üç gün içerisinde Beyrut’a gidip gitmediği tespit edilememiştir.

Zühdü Efendi’nin vezaret rütbesi aldıktan sonra atandığı ilk valilik Osmanlı’nın hem ilk başkentlerinden hem de önemli ticaret ve üretim merkezi olan Hüdavendigâr Vilayetidir. 1304 (1886) Rebiyülevvel’in sonunda göreve başlayan paşa, Cemaziyülahır ayında görevden ayrılmıştır. İki ay kadar Hüdavendigâr vilayetinde kalan Zühdü Paşa görevden ayrıldıktan sonra yerine üç kişi teklif edilmiştir. Zühdü Paşa’dan sonra İntihab-ı Memurin Komisyonu Reisi Hakkı Paşa

⁴⁵ BOA, *İrade- Dahiliye*, 642/44642, H 12.09.1288 M 25.11.1871

⁴⁶ BOA, *Dahiliye, Defterler* 18/1, H.29.12.1249 M 09. 05. 1834

Hüdavendigâr valisi olmuştur.⁴⁷ Zühdü Paşa'nın valilik süresi kısa olduğundan ehemmiyetli işler ile pek fazla alakadar olmadığı görülmektedir. Valiliği döneminde bayındırlık hizmetlerinin yanı sıra ve çeşitli kentsel hizmetlerde bulunmuştur. Ayrıca kaçakçılığın önüne geçmek için de çalışmalar yapmıştır. Bu dönemde Bursa, Gemlik ve Mudanya'da bazı rahipler tarafından Yunanistan'a yardım kaçırıldığı polis ve hafiyelerce tespit edilmiştir. Valiliğin müdahalesi yetersiz gelince mesele Dersaadet'e bildirilmiş ve bir komisyon kurulması teklif edilmiştir. Rüsumat Emaneti gibi birimlerin tedbirler alması ve alınan tedbirlerin uygulanması gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁴⁸

Sultan II. Abdülhamid, 5 Cemaziyülahir 1304'de (1 Mart 1887) Zühdü Paşa'yı Bursa'dan İstanbul'a getirtmiştir.⁴⁹ Sultan ile paşanın görüşmesi sonrasında Zühdü Paşa, valilik görevinden ayrılmış ve 3 Martta 1887'de üçüncü kez Maliye Nazırı olarak Dersaadet'e dönmüştür. Zühdü Paşa'nın uzun yıllar Maliye Nezareti bünyesinde çalışmış olmasından ve mali konulara hâkimiyetinden dolayı, aynı tarihlerde toplanacak olan ve maliyenin ıslahını konu alan çalışmalarda bulunacak komisyonda görev alması istenmiştir. Yönetim, Ahmed Zühdü Paşa'yı merkezde tutmayı tercih etmiş, bu yüzden taşradaki görevleri oldukça kısa sürmüştür.

1.2 Esham-ı Umumiye Eminliği

1768-74 savaşında yaşanan mağlubiyet finansal anlamda ağır ve maliyetli bir dönemin de kapılarını aralamıştır. Hem savaşın yıpratıcı etkisi hem de meydana gelen parasal krizlere bir çare olarak esham adı verilen bir iç borçlanma yöntemi geliştirildi.⁵⁰ 1775 yılında başlayan esham sisteminde 1860'lı yıllara kadar pek değişiklik yapılmamıştır.⁵¹ “Esham, *Mukātaa* adıyla bilinen vergi kalemlerinden bazılarına ait yıllık nakdî gelirlerin, faiz denilen belirli bölümlerinin sehimler halinde dilimlenerek özel şahıslara “muaccele” adı verilen bir peşin meblağ karşılığında kaydıhayat şartı ile satılmasıdır.”⁵² Esham sisteminin temeli olan faiz

⁴⁷ BOA, *İrade- Dahiliye*, 1022/80642, H 10.06.1304 M 06.03.1887.

⁴⁸ BOA, *Dahiliye- Mektubi Kalemi*, 1395/127, H 03.05.1304 M 28.01.1887.

⁴⁹ BOA, *İrade- Dahiliye*, 1295/102289, H 05.06.1304 M 01.03.1887.

⁵⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s.184.

⁵¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğundan Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s.184.

⁵² Mehmet Genç, “Esham”, *TDV*, Cilt 11, İstanbul 1995, s.376.

kavramı günümüzde kullanılan anlamı ile kullanılmamakta, gelir fazlası manası taşımaktaydı.⁵³

Zühdü Efendi çalışma hayatına henüz 14 yaşında iken Tazimat'tan sonra Maliye Nezaretini oluşturan sekiz muhasebeden biri olan⁵⁴ Esham muhasebesinde aday memur olarak başlamıştı. Esham sistemine küçük yaşlarından itibaren vakıf olan Zühdü Efendi, 7 Ocak 1876 tarihinde aktif görevlerine ek olarak Esham-ı Umumiye Emanetine atanmıştır. Bu dönemlerde Zühdü Efendi'nin birden fazla memuriyette bulunması ve kendisinin Esham Muhasebesinde çalıştığı sırada Avrupa'ya gitmiş olması paşanın bu emanetteki aktif görev ve faaliyetlerinin tespit edilememesine sebep olmuştur.

1.3 Divan-ı Muhasebat Reisliği

Divan-ı Muhasebat, günümüzde mali yargı organı Sayıştay'ın Osmanlı Devleti'ndeki halidir. Kurum, Osmanlı klasik döneminde Divan-ı Muhasebat yerine Başbâki Kulluğu ismi ile ortaya çıkmıştır. Başbâki Kullarının görevleri, hesap tutarlarını denetleyerek toplamalarıdır. Başbâki kulların için zaman zaman “sergulam-ı bâki” unvanının kullandığına da rastlanmaktadır. Bu kişilerin tuttukları defterlere de bâkiye defteri denilmektedir. Bu makam defterdarlığa bağlı olarak çalışmaktadır. Zaman içinde gelişime ve değişime uğrayan Başbaki Kulluğunun bugünkü Sayıştay makamının yürüttüğü görevlerin hemen hemen aynısını yürüttüğü tespit edilmiştir.⁵⁵ Tanzimat'tan sonra mali konuların görüşülmesi için teşkil edilen komisyonlar ve meclisten, istenilen verim elde edilemediği için 29 Mayıs 1862 tarihinde Divan-ı Ali-i Muhasebe adında kurulan meclis Divan-ı Muhasebatın temelini oluşturmuştur. 19. yüzyıldaki ekonomik bunalımının ardından klasik dönemdeki kuruma benzer şekilde tekrar kurulan Divanın başlıca görevleri; bütçe yapma, malî denetimi gerçekleştirme ve dönemin önemli sorunu olan kaimeleri piyasadan çekmektir.⁵⁶ Bu tarihlerde Divan-ı Ali-i Muhasebe ismi yerine Divan-ı Muhasebat ismi kullanılmıştır. Kısaca Divan-ı Muhasebatın asıl görevinin bütçe

⁵³İlker Aykut, *18. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Borçlanma Kurumlarının Gelişimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s.83.

⁵⁴ Serkan Açar, “Geçmişten Bugüne Mali İdare” *TBB Dergisi*, (73), 2007, s.405.

⁵⁵ https://sayistay.gov.tr/files/936_Sayistay_Tarihi_compressed.pdf, s.21-22. E.T: 31.05.2023.

⁵⁶Salih Kış, “Divan-ı Muhasebatın Kurulması(1862-1865)”, (Ed. Salih Kış), Kuruluşundan Cumhuriyete Sayıştay Tarihi, (1862-1893), *T.C. Sayıştay Başkanlığı 150. Kuruluş Yıl Dönümü Yayınları* (No:4), Ankara 2012, s.9-15.

yapmak ve mali işleri denetlemek olduğu söylenebilir. Divan-ı Muhasebat'ın reis ve azaları Sadaret tarafından belirlenerek padişaha sunulan kişiler içinden seçilmektedir.⁵⁷ Divan-ı Muhasebat reisi olmak için; maliye kökenli olmak, vezirlik veya müşirlik rütbesinde bulunmak, hükümet üyesi olmak ve 30 yaşından gün almış olmak gerekmektedir. Divan-ı Muhasebat reislerinde bulunması gereken en mühim özellik, mali politikaların istikrarını muhafaza edebilecek beceriye sahip olmaktır.⁵⁸ Divan-ı Muhasebat reisliği görevini iki defa ifa eden Ahmed Zühdü Efendi'nin mali becerisi kendisinin bu göreve tercih edilmesine sebep olmuştur. Zühdü Efendi Beyrut Mutasarrıflığı sona erdikten sonra Divan-ı Muhasebat reisliğine atanmıştır.⁵⁹ İlk olarak 1871 tarihinde Divan-ı Muhasebat-ı Maliye riyasetine getirilen Zühdü Efendi yalnızca bir ay görevde kalmıştır. 1872 yılının Eylül ayında yeniden reislik için tercih edilen paşa, 2 Nisan 1873 tarihinde görevden ayrılmıştır. Zühdü Efendi iki kere getirildiği Divan-ı Muhasebat riyasetinde toplam sekiz ay kalmıştır.⁶⁰ Zühdü Efendi'nin ikinci kez Divan-ı Muhasebat Riyaseti dönemindeki üyeler; Aza Mehmet Faik Bey, Aza Osman Efendi, Aza Aziz Efendi, Hakkı Bey, Aza Cemal Bey, Başkâtip Hilmi Efendi, Muhasebe Mümeyyizi Eşref Efendi ve Başkâtip Muavini Raif Efendi'dir.⁶¹ Divan-ı Muhasebat reisliği döneminde Ahmed Zühdü Efendi üçüncü dereceden Mecidi Nişanı ile taltif edilmiştir.⁶² Ekonomik anlamda oldukça karışık dönemlerde Divan-ı Muhasebat reisliği yapan Ahmed Zühdü Efendi, yaşanan ekonomik buhranın derinleştiği sıralarda bütçe düzenlemek ve finansal istikrarı muhafaza etmeye çalışmak gibi önemli görevler üstlenmiştir.

1.4 Nafia Nazırlığı

Nafia Nezaretinin görevi; imar faaliyetleri, yol, köprü ve altyapı çalışmalarını yürütmek ve hasarlı yapıları onarmaktır. Osmanlı klasik döneminde bayındırlık işleri şehreminleri ve mimarbaşılarının görev alanlarındandı. 1831 yılında bu iki makamın

⁵⁷ Tekin Akdemir-Şahin Yeşilyurt, "Osmanlı Divan-ı Muhasebatının 19. Yüzyıl Avrupa Yüksek Denetim Kurumları İle Mukayesesi", *Sayıştay Dergisi*, 33(125), 2022, s.218.

⁵⁸ Salih Kış, *Divan-ı Muhasebat Osmanlı Devletinde Mali Denetim (1862-1908)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, s.132.

⁵⁹ *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, C.XIV*, (Hazırlayan: M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s.31.

⁶⁰ Ahmed Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi*, Sayıştay Yayın İşleri Müdürlüğü, Ankara 1997, s.233.

⁶¹ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye Dersaadet*, 1290, s.46.

⁶² BOA, *İrade-Dahiliye*, 663/4617, H 19.01.1290 M 19.03.1873.

lağvedilmesi ile yerine “Ebniye-i Hassa Müdürlüğü” kurulmuş ve bayındırlık işleri bu müdürlüğün tasarrufuna bırakılmıştır.⁶³

Nispeten modern anlamda bayındırlık işleri ile ilgilenen Nafia Nezareti 8 Ekim 1848 tarihinde kurulmuştur. Tanzimat’tan önceki dönemde eyalet ve sancaklar bayındırlık işlerini kendi çabalarıyla halletmeye çalışmışlar, 1845 yılında Meclis-i Vükela’ya bağlı olarak teşkil edilen Nafia hazinesinden sonra işler devlet merkezi tarafından finanse edilmiştir.⁶⁴ Ahmed Zühdü Efendi 25 Eylül 1885 tarihinde Nafia Nezaretine atanmış olup 23 Aralık 1886’da görevden ayrılmıştır.⁶⁵ Toplamda bir yıl dört ay Nafia Nazırlığı görevini ifa etmiştir. Nazırlığı süresince kendisi Murassa Nişanı Ali Osmani ile taltif edilmiştir.⁶⁶ Zühdü Efendi Nafia Nazırı olmadan önce, 1884 yılında o dönemde açıkta bulunan Nafia Nazırlığına birkaç isimle beraber önerilmiş⁶⁷ fakat kendisi tercih edilmemiştir. Zühdü Efendi’nin 1873-74 yıllarında demiryolu işleri için çalışmalar yürütmüş olması bu konuda kendisine deneyim kazandırmış ve Nafia Nezareti için tercih edilmesine sebep olmuştur denilebilir.

1886 yılının Şubat ayında Zühdü Efendi Nafia Nazırı iken bizzat kaleme aldığı bir adet layihası mevcuttur. Zühdü Efendi raporunun başında Nafia Nezaretinin eski durumu ile o günkü durumunu ve nezaretin mevcut iş yükünü karşılaştırmış, nezaretin iş yükünün eskisine nazaran on kat artmış olduğunu ifade etmiştir. Demiryolları, tesisler ve hatta haberleşme hattının eskisine nazaran çok geliştiğini vurgulayan Zühdü Efendi mevcut personel sayısının nezaret faaliyetlerine kıyasla çok eksik kaldığının, mevcut personeller ile işlerin yürütülemediğinin üzerinde durmuş ve Nafia Nezaretine liyakat sahibi memurların, teknik elemanların alınmasının bir zorunluluk olduğunu dile getirmiştir. Zühdü Efendi, eskiden açılmış olan fakat uygun öğretim elemanı istihdam edilemediği için atıl durumda kalmış okulun ıslah edilmesini ve eğitime başlamasını önermiştir. Ona göre yeniden açılacak okul sayesinde nafia işleri ile ilgilenebilecek kapasiteye sahip elemanlar yetiştirilebilecektir. Zühdü Efendi raporunda, bilirkişiler tarafından Nafia işlerini

⁶³ Aziz Tekdemir, “Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 2011, s.121-122.

⁶⁴ N. Yücel Mutlu, “Osmanlı Devleti Nâfi’a Nezaretinin İlk Nizamnamesi,” *Belleten*, 33 (37), 2012, s.117-118.

⁶⁵ Şenay Atam, *Osmanlı Devletinde Nafia Nezareti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 61.

⁶⁶ BOA, *İrade- Dâhiliye*, 1004/79316, H 03.01.1304 M 02.10.1886.

⁶⁷ BOA, *Yıldız- Hususi Maruzat*, 177/99, H 22.06.1301 M 19.04.1884.

yürütecek ve teftiş edecek bir intihap komisyonu kurulmasını teklif etmiştir. Teklif edilen tüm bu işler için yapılacak olan masrafların da doğal olarak artacağını belirtmiştir.

Layihada, nezaretin merkez memurlarının ödeneklerinin söz konusu edildiği bir hesap cetveli mevcuttur. Bu hülasa cetvele göre mevcut ödenekler ile yeni ödenekler karşılaştırılmış ve yeni ödeneklerin devreye sokulması halinde ortaya çıkacak fazlalık hesap edilmiştir. Buna göre mevcut ödenekler 66.250 kuruş yeni ödenekler 87.750 kuruş olarak gösterilmiştir. Aradaki fark 21.500 kuruş olarak hesap edilmiştir.

Zühdü Efendi'nin yazdığı layihadaki öneriler, kendisinin de içinde bulunduğu Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da görüşülmüştür. Müzakerede ele alınan Nafia meseleleri şöyle özetlenebilir;

Memleketteki yollar, geçitler ve demiryolları olmak üzere bayındırlığa ait işler günden güne artmaktadır. Bu işlerin kendi dairesinde ve istenildiği şekilde yürütülebilmesi için Nafia nezaretinin meclis ile çalışarak ilgili dairelerin yazı ve muhasebe işlerini tanzim ve ıslah etmesi gerekmektedir. Nafia Nezareti için yeni memurların istihdamına ihtiyaç görülerek mevcut memurlardan oluşan bir fen komisyonunun teşkili planlanmıştır. Ayrıca vilayetlerde görevlendirilecek mühendis ve kondüktör gibi memurların iş planlamaları yapılmıştır. Aynı zamanda bu nezaret bünyesinde çalıştırılacak memur ve mühendislerin yetkinliklerini ölçecek bir intihap komisyonu kurulması gerekmektedir. Bayındırlık işlerinde yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamak için daha önceden açılmış olan okulun yeniden açılması mecliste gündeme getirilmiştir. Netice olarak meclis görüşmelerinde Zühdü Efendi'nin ortaya koyduğu planlamanın ve ödenekler konusunun kabul edilebileceği gündeme getirilmiştir.⁶⁸

1886'nın Aralık ayında Agop Paşa'nın padişaha sunduğu tezkerenin ardından; Orman ve Maadin İdaresinden istenilen verim alınamadığı için bu idare Maliye Nezareti uhdesine alınmış, Nafia Nezareti ile Ticaret Nezareti birleştirilmiş⁶⁹

⁶⁸ BOA, *Yıldız-Resmi Maruzat*, 33/13, H 26.05.1303 M 28.02.1886

⁶⁹ BOA, *Yıldız- Başkitabet Dairesi Maruzatı*, 11/44, H 26.03.1304 M 23.12.1886.

bu yeni oluşuma Mustafa Zihni Efendi nazırlık etmiştir.⁷⁰ Nafia Nezaretinin Ticaret Nezaretine ilhak edilmesinin ardından boşta kalan Zühdü Efendi'ye vezaret rütbesi verilerek statüsü paşalığa yükseltilmiştir.⁷¹ Zühdü Efendi Nafia Nazırı iken, 1885 yılında Dâhiliye Nezareti bünyesinde teşkil edilen Islah-ı Maliye Komisyonu'nda görev almıştır.⁷²

1.5 Orman ve Ma'âdin Müdürlüğü

Osmanlı döneminde önemli ısınma kaynağı olan odunların elde edildiği ormanların belirli bir düzen içinde varlığını sürdürmek için 18 Ağustos 1840 tarihinde Ticaret Nezaretine bağlı olarak Orman Müdürlüğü teşkil edilmiştir.⁷³

1872 senesinden önce Maden Müdürlüğü ile Orman Müdürlüğü iki ayrı oluşum olarak kurulmuşlardır. 4 Eylül 1872'de, Şirvanîzâde Mehmet Rüştü Paşa'nın nazırlığında Orman ve Ma'âdin Nezâreti birleştirilmiştir.⁷⁴

Zühdü Efendi, 23 Mart 1874 tarihinde Orman ve Ma'âdin müdürü Yusuf Ziya Paşa'nın Maliye Nezaretine atanmasının⁷⁵ ardından maliye müsteşarlığına ek olarak, 14.250 kuruş maaş ile açıkta kalan Orman ve Ma'âdin İdaresi Müdürlüğüne getirilmiştir.⁷⁶ Bu görevi on bir ay kadar ifa eden Efendi'nin faaliyetleri ile ilgili teferruat elde edilememiştir.

1.6 Rüsumat Eminliği

Zühdü Efendi'nin Rüsumat Emanetinde yaptığı işlere arşiv kayıtlarında rastlanamamıştır. Bu konu ile ilgili bilinen tek veri, Zühdü Efendi'nin emanetten parasını alamadığıdır. Bilgi paşanın sicil kaydında mevcuttur.

1.7 Devletin İstikraz Politikalarına Hizmetleri

1.7.1 Dış Borçlanma

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali güçlükler devleti birçok kez borçlanma yoluna götürmüştür. Devlet, 1854 yılında aldığı ilk dış borçtan sonra mali

⁷⁰ Atam, *Osmanlı Devletinde Nafia Nezareti*, s.39.

⁷¹ BOA, *İrade-Dahiliye*, 1015/80140, H 03.04.1304 M 30.12.1886.

⁷² BOA, *İrade- Dahiliye*, 996/76346, H 24.01.1303 M 02.11.1885 ve Atam, *Osmanlı Devletinde Nafia Nezareti*, s.50.

⁷³ Özkan Keskin, *Orman Ve Ma'âdin Nezâreti'nin Kuruluşu Ve Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s.9.

⁷⁴ Keskin, *Orman Ve Ma'âdin Nezâreti'nin Kuruluşu Ve Faaliyetleri*, s.45.

⁷⁵ Keskin, *Orman Ve Ma'âdin Nezâreti'nin Kuruluşu Ve Faaliyetleri*, s.47.

⁷⁶ BOA, *Sadaret- Mühimme Kalemi Evrakı*, 475/63, H 04.02.1291 M 23.03.1874.

anlamda buhranlı dönemlerden geçmiş ve alınan borçlar zaman içinde artarak devam etmiştir. Borçlanmalar çoğunlukla güvenilir devlet adamları aracılığıyla yapılmaktaydı. Ahmed Zühdü Efendi'nin da birçok kez devlet adına borç alma girişimlerinde bulunduğu görülmektedir. Devletin mali anlamda kritik süreçlerden geçtiği dönemlerde zaman zaman ağır anlaşmalar karşılığında hem Avrupalı devletlerin hem de Osmanlı vatandaşı olan varlıklı bankerlerin kapısı çalınmıştır.

Kronikleşmiş mali sorunlar karşısında bir çıkış yolu olarak görünen dış borçlara duyulan ihtiyacın sebepleri 16.yüzyıla kadar indirilebilir. 16. yüzyılda nüfus artışının getirdiği ekonomik sıkıntılar ile askeri gelişmelerin takip edilmemesine bağlı gelişen toprak kayıpları ve doğu ve batıda süren uzun savaşlar gibi sebeplerin ekonomik bunalımın başlaması yolundaki önemli hadiseler olduğu söylenebilir.⁷⁷ XIX. yüzyıla gelindiğinde Sultan II. Mahmud'un tağşiş politikasının Osmanlı parasının yabancı paralar karşısında değer kaybetmesine neden olması⁷⁸ ve istikrarlı bir politika izlenememesi de mali bunalımın derin sebeplerinden bazıları olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk dış borçlanma, 1854 yılında İngiliz Dent- Palmer ve Fransız Goldschmidt şirketleri aracılığıyla alınan 3,3 milyon liralık borç ile resmi olarak gerçekleşmiş⁷⁹ ve Kırım Harbi'yle birlikte başlayan bu süreç, Osmanlı Devletinin iflasını ilan etmesi gibi vahim bir raddeye ulaşmıştır (1875). 1881 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borcu 252 milyon 801 bin 885 Osmanlı lirasına yükselmiş ve ödenemeyecek miktara ulaşan bu borç karşısında 28 Muharrem 1299'da (20 Aralık 1881) Muharrem Kararnamesi ilan edilmiştir.⁸⁰ 1854 yılından itibaren alınan borçların faydalı alanlara harcanmadığı, günü kurtarma stratejisi ile hareket edildiği, saray harcamalarından tasarruf edilmemesinden dolayı giderlerin bir hayli fazla olduğu ortaya konmuştur. Bu konu hakkında Sultan II. Abdülhamid dönemine ayrı bir parantez açılmalıdır. Sultan II. Abdülhamid'in saltanat süresinde alınan borçların

⁷⁷ Binhan Elif Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler Ve İlk Dış Borç", *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*, (4), 2002, s.188.

⁷⁸ Nurdan Agrad, *II. Mahmud Dönemi Islahat Hareketleri Ve II. Mahmud'un Eğitim Öğretim Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 2010, s.86.

⁷⁹ Mehmet Arslanoğlu, "Osmanlı Devletinde ilk Dış Borçlanma Sorunu," *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 4(1) 1983, s.110.

⁸⁰ Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 19 Sayı 2,2010, s.148.

hatırı sayılır bir bölümünün devletin mühim açıklarını kapatma yolunda kullanıldığı ve söylenebilir.⁸¹

Ahmed Zühdü Efendi'nin, mali konulardaki başarısı ve ikna kabiliyetinin yüksek olması sayesinde birçok kez Avrupa'ya borç isteme ve borç yapılandırma amaçlarıyla gittiği ve bu girişimlerin birçoğunda başarılı olduğu bilinmektedir. Gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında muhatap bulmakta sorun yaşamayan, Zühdü Efendi yalnızca devlet adına borç para istemek için değil, alınan borçların faizlerini düşürmek ve hali hazırda yapılmış olan borçlardan indirim elde ederek ekonomiye katkı sağlamak amacıyla da Avrupa'ya gönderilmiştir. Paşa, 1854 ve 1871 istikrazları ile ilgili meseleler için gönderildiği Avrupa'da kendisine verilen görevleri layıkıyla yerine getirmiştir. Zühdü Efendi'nin yaptığı işlerden önce 54 ve 71 istikrazlarının arka planını iyice analiz etmek bahse konu senelerin istikraz oranları ve şartlarını belirlemek yerinde olacaktır.

1854 yılında Kırım Savaşı sırasında alınan ilk dış borç 24 Ağustos 1854 tarihinde Dent-Palemr ve Goldschmidt şirketlerinden temin edilmiştir. Borcun miktarı 3.000.000 sterlindir. Dönemin kur payı hesaplandığında bu borç 3.300.000 Osmanlı Lirasına denk gelmektedir. İlk dış borca Mısır Vilayetinin yıllık cizye geliri karşılık gösterilmiştir. İtfa süresi 33 yıl, faiz oranı %6 olarak belirlenen paradan komisyon giderleri ve diğer masraflar çıkarıldığında Osmanlı Devleti'nin eline net olarak 2.286.000 lira geçmiştir.⁸²

1871 yılında Osmanlı Devleti "Credit General Ottoman (Dent Palmer-Cohen and Sons)" şirketinden, Mısır vergisini taahhüt ederek 5.700.000 sterlin (142.500.000 Frank) borç almıştır. Borcun faiz oranı %6, ihraç fiyatı %73, itfa oranı %1 olarak belirlenmiştir. Dönemin kuruna göre 5.700.000 sterlin 6.270.000 Osmanlı lirasına

⁸¹ Mehmet Bulut, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Ve Ekonomi'ye Yeniden Bir Bakış", (Ed: Mehmet Bulut vd.), *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset - İktisat - Dış Politika - Kültür - Eğitim*, İzü Yayınları, İstanbul 2019, s.253.

⁸² Orhan Yıldırım, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti Dış Borçları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın 2015, s.35.

tekabül etmektedir. Bu istikrazda Osmanlı Devletinin eline geçen net tutar 4.577.100 Osmanlı lirasıdır.⁸³

30 Ekim 1875 tarihinde Sultan Abdülaziz'in saltanatı henüz devam ederken ilan edilen Ramazan kararnamesi ile Osmanlı Devleti aldığı borçların anapara faiz oranlarının yarısını ödeyemeyeceğini bildirmiştir. 1876 yılının Nisan ayında da borç ödemelerinin durdurulması ile Avrupa'da Osmanlı aleyhine sözler söylenmeye, yazılar çıkmaya başlamıştır. Osmanlının moratoryum ilanının ardından Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiştir.⁸⁴

1876 yılında tahta çıkan Sultan II. Abdülhamid'in mali konularla yakından ilgilendiği görülmektedir. Zühdü Efendi'nin sultan tarafından İngiltere'ye gönderildiği 1877 senesinin genel atmosferine bakıldığında, oldukça derin ekonomik sorunların yanında, siyasi çalkantıların da olduğu görülmektedir. Sultan II. Abdülhamid, saltanatının henüz başlarında kısa süre önce iflasını ilan etmiş olan Osmanlı Devleti diğer taraftan devleti maddi-manevi zor duruma düşüren Osmanlı-Rus savaşı ile uğraşmaktaydı. Savaş ve ekonomik bunalımla mücadele etmekte olan devletin para çıkışını engelleme girişimlerinin bir sonucu olarak Zühdü Efendi Avrupa'ya gönderilmiştir.

19 Eylül 1877 tarihinde İngiliz Dent Palmer şirketinin hamilerinden olan Edward Hawle Palmer ile Edward Pleydell Bouverie ve Zühdü Efendi arasında imzalanan anlaşma gereği; 1854 ve 71 borçlanmalarından, 1854'de alınan borcun faiz bedelinin senelik %6'dan %5 sterline, 1871'de alınan borcun faiz oranının da %6'dan %4'e düşürülmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁵ Zühdü Efendi bu mukavelenameyi tam yetkili olarak imzalamış ayrıca Zühdü Efendi, Osmanlı haklarının korunması hususunda özel bir çaba sarf ederek anlaşma metnine bu konuyu ekletmiştir.⁸⁶ Anlaşmaya eklenen Osmanlı namı oldukça önemli bir husus olarak göze çarpmaktadır. Osmanlı Devleti oldukça müşkül olduğu bir durumda dahi kendi

⁸³ Faruk Yılmaz, *Hukuki-İktisadi-Mali Yönleriyle Osmanlı Borçlarının (Duyun-u Umumiye-i Osmaniye'nin Tasfiyesi Meselesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s.18.

⁸⁴ Burcu Adiloğlu, Göksel Yücel, "Düyûn-ı Umûmiyye Osmanlı Devlet Borçları İdaresi", *Muhasebe Finans Araştırmaları Dergisi*, (21), 2021, s.72.

⁸⁵ BOA, *İrade-Dosya Usulü*, 187/8, H 11.09.1294 M 19.10.1877.

⁸⁶ BOA, *Bab-ı Asaî Name-i Hümayun Defteri*, 13/98, H 24.08.1294 M 3.10.1877

haklarını güvence altına almaya çalışmıştır. Zühdü Efendi'nin marifeti ile sonuçlanmış olan borç erteleme ve tenzilat girişimleri sonuç vermiş, anlaşılmaya göre 1854 yılında alınan borcun anapara ödemesi bitirilmeden 1871 istikrazı ödemesinin başlamayacağına karar verilmiştir.⁸⁷ Anlaşmadan devlete kalan toplam para 814.148 liradır.⁸⁸ Zühdü Efendi'nin görüşmeleri sonucu elde edilen miktara müteakip serbest kalan Mısır vergisinin savaş masraflarının karşılanmasında kullanılması ve paranın başka bir istikraz için teminat gösterilmesi yolunda da görüşmeler yapılmıştır. Tahvil satarak para girişi sağlamaya çalışan devlet, kalan para ile birlikte Mısır vergisini teminat olarak gösterdiği tahvilleri Londra ve Paris borsalarında satışa çıkarmış fakat alıcı bulamamıştır. Özel şirket ve halktan alıcı bulamayan tahvilleri Osmanlı Bankası satın almıştır. 5.500.000 Osmanlı altınına tekabül eden tahvilden Osmanlı Devleti'nin eline geçen net miktar 2.600.000 sterlindir.⁸⁹ Aynı yıl Bank-ı Osmani ile Banker Zarifi arasında 460.000 liralık teminat mektubu krizi yaşanmaktaydı. Zarifi 1877 istikrazının 460.000 liralık kısmının kendisine bırakılmasını istiyor bu anlamda hem bankayı hem de hazineyi sıkıştırıyordu. Zarifi, Osmanlı Devletine karşı oldukça tehlikeli bir silahı doğrultmuş bulunmaktaydı. Zarifi'nin elinde 180 milyon kuruşluk kaime vardı ve bu kaimeleri altı ay süreyle piyasaya sürmeyeceğinin teminatını vermişti. Fakat tahviller üzerinde istediği miktarı alamazsa sözünden döneceğini ve bu kaimeleri söz verdiği tarihten önce piyasaya süreceğini söyledi. Zarifi ve Bank-ı Osmani Mısır Vergisinin teminat gösterildiği ve alıcı bulamayan tahvilleri ucuza almak için yarışmakta ve ellerindeki kozları çekinmeden kullanarak hükümeti açıkça tehdit etmekteydiler. Bank-ı Osmani, tahvilleri alırken hükümet adına tam yetki ile görüşmelerde bulunan Zühdü Efendi'nin tahvillerin %10'unu verdiğini iddia etmekte hatta bunu yazılı olarak taahhüt ettiğini belirtmekteydi. Ortaya çıkan karışıklık üzerine Zühdü Efendi'nin ifadesine başvuruldu. Zühdü Efendiye yazılı olarak tahvillerin %10'unu bankaya verip vermediği soruldu. Zühdü Efendi, gayri resmî yazışmalarda bankaya bunun için söz verdiğini fakat resmi olarak böyle bir ifadeye

⁸⁷ BOA, *İrade-Dahiliye*, 752/61397, H 19.07.1295 M 30.07.1877

⁸⁸ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s.107.

⁸⁹ Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s.211

yer vermediğini söylediye de banka ısrarından vazgeçmedi. Hükümet tahvillerin %10'unu bankaya, 460.000 sterlini de Zarifi'ye bırakma mecburiyetinde kaldı.⁹⁰

1.7.2 İç Borçlanma

Osmanlı Devletinin son yüzyılına bakıldığında srmaye çevreleri olarak oldukça etkin olan Galata Bankerleri göze çarpmaktadır. Hiç şüphesiz bu bankerler içinde en belirgin olanı, özellikle de Sultan II. Abdülhamid döneminde devlet ile münasebeti oldukça iyi olan ve aktif olarak Osmanlı Devleti ile çalışan Yorgo Zarifidir.⁹¹ Zarifi, sultanla olan arkadaşlığının yanında onun finansörü olarak anılmaktaydı. Kendisinden Sultan II. Abdülhamid'in özel bankacısı olarak söz edilmektedir.⁹²

Ahmed Zühdü Paşa'nın rol aldığı bir diğer istikraz da Abdülhamid'in bankeri Yorgo Zarifi'den aldığı 112.000 liralık borçtur. Zühdü Efendi ile Zarifi arasında borca binaen bir mukavelename imzalanmıştır. Mukavelenameye göre 80.000'i nakit olarak alınan para mukavelename imzalandıktan 20 gün sonra hazineye teslim edilecektir. Anapara olan 112.000 lira üç haftanın ardından 150.000 liraya, %40 faiz hesaplamasının ardından 210.000 liraya yükselmiştir. Paraya işlenecek senevi faiz oranı %11 olarak belirlenmiştir. Söz konusu paranın asker maaşları ile askeriyeye lazım olan erzaklar için kullanılacağı ve paraya duyulan acil ihtiyaç arşiv kayıtlarında mevcuttur.⁹³ İstikraza teminat olarak Balıkesir ve Midilli Sancakları, Adana, Sivas, Trabzon, Konya ve Halep Vilayetlerinin öşür vergileri ile Samsun Sancağının bütün aşarı vergisinin 1295 (1878) yılındaki gelirleri gösterilmiştir. Bu sancakların mezkûr seneden kalma öşür gelirlerinin dağılımı şu şekildedir;⁹⁴

⁹⁰ Murat Hulkiender, *Devletin Finans Çevreleriyle İlişkileri Açısından Galata Bankeri George Zarifi (1806-1884)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s.132.

⁹¹ 1810 doğumlu olan Yorgo Zarifi Rum asıllı bir Yunan vatandaşdır. Kendisi Osmanlının önde gelen bankerlerinden biridir. Özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde oldukça stratejik bir konumda olduğu bilinmektedir. Zarifi'nin Sultan Abdülhamid'in mali danışmanı olduğu da söylenmektedir. Bkz: Recep Karabulut, Ahmet Emre Toraman, "Kudretli bir Galata Bankeri Yorgo Zarifi(1810-1884)", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Tarihi*, (Özel Sayı), 2021.

⁹² Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat Ve Terakki Cemiyeti'nin Rum Politikası 1908-1914*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008, s.186.

⁹³ BOA, *Yıldız- Resmi Maruzat*, 3/53, H 27.06.1296 M 18.06.1879

⁹⁴ BOA, *Yıldız- Maliye Nezareti Maruzatı*, 1/57 H 29.12.1295 M 24.12.1878

	<u>Lira-yı Osmani</u>
Balıkesir	25.000
Adana	10.000
Sivas	10.000
Trabzon	15.000
Konya	10.000
Haleb	10.000
Midilli	15.000
Ankara	30.000
Şehremaneti	15.000
Samsun	10.000
	Yekûn: 150.000

Zühdü Efendi Maliye Nazırı unvanı ile Yorgo Zarifi ile görüşmüş ve oldukça sıkıntılı bir dönemde gerekliliği ve şartları tartışmaya açık bir borçlanma gerçekleştirmiştir. Birkaç vilayetin öşür vergisinin teminat olarak gösterildiği anlaşma Sultan II. Abdülhamid tarafından son ana kadar onay almamıştır. Padişah onayının gecikmesinin ardından saraya giden Zühdü Paşa, sultan ile görüşmüş ve bir an önce asker maaşlarının ödenmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Sultan II. Abdülhamid ile Zühdü Efendi'nin toplantısının ardından Sultan II. Abdülhamid mukavelenamenin imza tarihini iki gün daha erteleyerek şartları daha makul olan bir istikraz bulmaya çalışmışsa da acil para ihtiyacından dolayı mukavelename Devlet-i Aliye-i temsilen Zühdü Efendi ve Mösyö Zarifi arasında imzalanmıştır.⁹⁵ Zühdü Efendi'nin istikrazda ısrarcı davranmasının nedenlerinin, olası bir dış borcu önleme girişimi olabileceği gibi daha uygun bir fon bulunmadığı takdirde elde olanın da kaybedileceği endişesi olduğu düşünülmektedir. Zühdü Efendi'ye göre Sultan ile ahablığı bulunan Zarifi'den borç almak bir ülkeye veya bankaya borçlanmaktan daha makuldür. Bu yaklaşım onun, devleti dış borç sarmalından kurtarma çabalarına örnek olabilir.

1.7.3 Zühdü Paşa'nın Demiryolları İçin Gerekli Malzemeleri Satın Alma ve Fon Bulma Girişimleri

19. Yüzyılın ilk yarısında başta Avrupa ülkeleri olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde demir ağlar örülmeye başlanmıştı. Avrupa'da, 1830 yılında açılan ilk başarılı demiryolu hattından sonra çalışmalar hız kazanmış, Osmanlı Devleti de bu

⁹⁵ Murat Hulkiender, Devletin Finans Çevreleriyle İlişkileri Açısından Galata Bankeri George Zarifi (1806-1884), s.141.

yeni ulaşım şeklini ülkesinde kullanmak için gerekli adımları atmıştır. Paris Kongresinden beri Osmanlı Devletinde inşa edilecek demiryollarının sermayedarı olmak isteyen İngilizler ve Fransızlar Islahat Fermanının verdiği haklar sayesinde isteklerine uygun ortamı yakalayabilmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde demiryolları 1860'larda inşa edilmeye başlanmıştır.⁹⁶ 7 Haziran 1866 tarihinde açılmış olan ilk demiryolu hattı 133 km uzunluğunda olan İzmir-Aydın demiryoludur.⁹⁷

Zühdü Efendi'nin demiryolları meseleleri ile ilgilendiği dönem Sultan Abdülaziz'in saltanat yıllarına denk gelmektedir. Demiryolları meselesi her ne kadar Sultan II. Abdülhamid döneminin aktif meselesi gibi görünse de Sultan Abdülaziz'in de demiryollarına oldukça önem verdiği bilinmektedir. Sultan Abdülaziz için demiryolları meselesinin ne derece önemli olduğunu anlamak maksadıyla kendisinin sarf ettiği rivayet edilen şu sözlere bakmak yeterlidir. Demiryolu yolu hattının saray bahçesinden geçmesi söz konusu olduğunda kendisi şu sözleri söylemiştir; *"memleketime demiryolu yapılsın da isterse sırtımdan geçsin, razıyım..."*.⁹⁸ Nitekim 1861-88 yılları arasında toplam 1.328 km ray döşenmiş ilaveten 1888-1908 yılları arasında 5.883 km yeni demiryolu ağı inşa edilmiştir.⁹⁹

Sultan Abdülaziz döneminde demiryolları imtiyazına sahip olan İngiltere ve Fransa birincil sermayedarlar olarak öne çıkmaktadırlar ki Zühdü Efendi de demiryolları meseleleri için Londra ve Paris'e gönderilmiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde Bağdat demiryolu imtiyazı Almanlara verilmeden önceki dönemde ülkenin demiryolu inşaat imtiyazları İngiliz ve Fransızlara verilir. İngiliz ve Fransızların tekeline bulunan demiryolları sahasına 1888'den sonra yeni bir rakip çıkmıştır. Anadolu Demiryollarının işletme ve inşa imtiyazının 24 Eylül 1888

⁹⁶ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s.358.

⁹⁷ Gülçin Uzuntepe, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Demiryolu: İzmir-Aydın-Kasaba(Turgutlu) (1856-1897)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2000, s.42.

⁹⁸ Fatih Sefa Topçu, *Sultan Abdülaziz Döneminde Yaşanan Mali Bunalım Ve Uygulanan Mali Reformlar (1861-1876)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014, s.24.

⁹⁹ Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, s.130-131.

tarihinde Alman Alfred Kaull'a verilmesi ile¹⁰⁰ İngilizler ve Fransızların demiryolları üzerindeki tekelleri zayıflamıştır.

Zühdü Efendi üç hat için Avrupa'da bulunmuştur. Bunlar, Bursa-Mudanya, Haydarpaşa-İzmir ve Dedeağaç-Edirne hatlarıdır. Bursa-Mudanya hattının sermayedarı; Fransa, Haydarpaşa-İzmit hattının sermayedarı; İngiltere, Dedeağaç-Edirne hattının sermayedarı da Banque de Partis Et De Pays-bas' bankasıdır.¹⁰¹ Yalnız, Tabakoğlu, Haydarpaşa-İzmit hattının Osmanlı Devleti tarafından inşa edildiğini ve yabancı sermayedarının olmadığını ortaya koymuştur.¹⁰²

Demiryolları vasıtası ile ticaret merkezleri arasında lojistiğin sağlanması hem Osmanlı hem de çağdaşı diğer ülkeler için oldukça önemlidir. Demiryolu gerek askeriye için kolay sevkiyat sağlanabilmesi gerekse tarımsal ürünlerin bir bölgeden diğer bölgeye rahatlıkla taşınabilmesi için elzem bir ulaşım vasıtasıdır. Buna bağlı gelişen vergi sistemi ile demiryollarının geçtiği bölgelerde bulunan maden yataklarının işletmeye açılması ülke ekonomisi için yeni bir gelir kaynağı oluşturmıştır.¹⁰³

Zühdü Efendi'nin Dedeağaç, İzmit ve Mudanya gibi liman şehirlerindeki demiryolu hatları için alet-edevat satın almaya gittiği tespit edilmiştir. 1873 yılında hem deniz vasıtası ile yapılmaya çalışılan ticaretin hem de kullanılan diğer yöntemlerin yetersiz kalmış olması ve maddi anlamda deniz yolu masraflarının karşılanması hususunda güçlük çekilmesi veya deniz yolunun daha ilkel bir ulaşım aracı olarak görülmesinin bunun sebebi olabileceği düşünülmektedir.

Zühdü Efendi'nin Avrupa'da bulunmasının sebeplerinden biri olan Dedeağaç Demiryolu hattı devlet için oldukça mühim ve stratejik bir konuydu. Dedeağaç bölgesinin gelişimi Sultan II. Abdülhamid devrinde gerçekleşmiş olsa da Sultan Abdülaziz döneminde atılan adımlar da şehrin gelişiminde yadsınmayacak kadar

¹⁰⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.138.

¹⁰¹ Donald Quataert, "19.yy'da Osmanlı İmparatorluğunda Demiryolları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.1633.

¹⁰² Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s.358.

¹⁰³ Mete Yıldız-Uğur Sadioğlu- Cenay Babaoğlu, "Yönetişel Tarih Perspektifinden Kamu Yönetiminde Teknoloji Kullanımı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulaştırma Teknolojileri Kullanımı Örneği, 1823 – 1923", *E-Devlet: Kamu Yönetimi Teknoloji İlişkisinde Güncel Yaklaşımlar İçinde* (s. 65–84). Nobel Akademik Yayıncılık, (Ed.M. Z. Sobacı ve M. Yıldız), Ankara 2012, s.74.

mühimdir. Sultan Abdülaziz dönemindeki atılımlar ve şehir hakkındaki hassasiyet daha sonraki dönemlerde gerçekleşecek olan gelişmelerin temelini oluşturmuştur. Dedeâğaç, demiryolu güzergâhı olduktan sonra oldukça gelişmiştir. Önceleri önemsiz, ağaçlarla dolu bir bataklık¹⁰⁴ olan Dedeâğaç, inşa edilen demiryolu hattından sonra gelişerek liman şehri statüsüne yükselmiştir. Bu bölge yapılan demiryolu inşası sayesinde değerlendirilmiş ve şehir potansiyeli olduğu fark edilmiştir. Önceleri Edirne'ye bağlı bir kaza olan Dedeâğaç, jeopolitik konumu ve ticaret merkezi statüsünden dolayı 1884'de sancak merkezi olmuştur.¹⁰⁵ Şehir, Osmanlı'nın önemli liman şehirlerinden biri haline gelmesinin yanında dış ticarete de önemli bir rol üstlenmiştir. Şehrin önemini anlamak için ihracat gelirlerine bakmak yeterlidir. Örneğin; Dedeâğaç'tan Fransa'ya giden tahıl ürünlerinden yıllık ortalama 2.312.500 Frank gelir elde edilmektedir.¹⁰⁶ Sultan II. Abdülhamid Döneminde 1877-1883 yılları arasında Dedeâğaç limanından yapılan ihracattan kazanılan toplam para 3.378.472 sterlindir.¹⁰⁷

1872 yılında Edirne-Dedeâğaç hattının da içinde bulunduğu demiryolları ihalesini kazanan şirket ile Osmanlı Devleti arasında bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre şirket 1.200 kilometrelik demiryolu hattı inşa edecek Osmanlı Devleti de demiryollarının Avrupa hattı ile birleşmesi için eklenecek hatları kendi yapacaktı. Şirket 1874 yılında üzerine düşen hatların inşasını tamamlamış olmasına rağmen Osmanlı Devleti henüz bir kilometre demiryolu bile inşa edememişti.¹⁰⁸

Balkanlar ile Dersaadet arasında deniz yolu dışında kullanılacak yeni bir yol ihtiyacından dolayı Dedeâğaç-Edirne demiryolu inşa edilmiş bu yol 1872 yılında tamamlanmıştır.¹⁰⁹ Hattın uzunluğu 148 km'dir.¹¹⁰ Fakat bu demiryolu şiddetli

¹⁰⁴ Hacı Veli Aydın, "Rumeli Demiryolları Ege Denizi Bağlantı Hattında Yeni Bir Liman Kenti: Dedeâğaç (1872-1912)", *HUMANİTAS Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (17), 2021, s.81.

¹⁰⁵ Yusuf Sarımay, (Proje Yöneticisi), "Osmanlı Belgelerinde Batı Trakya", T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın (Nu: 107), İstanbul 2009, s.20-22.

¹⁰⁶ Harun Halil, "Sultan II Abdülhamid Döneminde (1876-1908) Dedeâğaç", *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*, (2,) 2018, s.107.

¹⁰⁷ İbrahim Serbestoğlu, "II. Abdülhamid Döneminde Bir Liman Kenti: Dedeâğaç", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5, (3), 2021, s.522.

¹⁰⁸ Engelhardt, *Tanzimat Ve Türkiye*, (Çev: Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s.431-432.

¹⁰⁹ İlker Öztürk, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Demiryollarının Gelişimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s.59.

¹¹⁰ Soyalp Tamçelik, "Osmanlı Dönemi Demiryollarının Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasî Ve İktisadî Sosyal Etkileri", *ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 12 (35), 2000, s.496.

yağmura bağlı oluşan sel nedeniyle tahrip olmuştur. Hasar, ihaleyi alan şirket tarafından karşılanmamıştır.¹¹¹ Belgelerde net olarak ifade edilmese de Zühdü Efendi tarafından Dersaadet'e gönderilen telgraf tarihlerden yola çıkılarak, paşanın bu hatta oluşan tahribatın onarımında kullanılacak edevatın alınması hususunda Avrupa'ya gittiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Dedeagaç hattı için yapılan masrafların yekûnu tespit edilememiştir. Zühdü Efendi 1874 yılında Londra'dan gönderdiği bir telgrafta Bolondiyo ve Kokril Fabrikaları ile imzalanan mukavelenin sonucunda 14.308 tonilato demir çubuğun sipariş olunduğundan ve bunun her tonilato başına düşen 30 franklık ödemenin 20 franka indirildiğinden bahsetmiştir.¹¹² Bu demiryolları için Osmanlı merkezi hükümeti tarafından Zühdü Paşaya 96.000 sterlin¹¹³ gönderilmiştir.¹¹⁴ Para gönderildikten dokuz gün sonra Zühdü Efendi tarafından Go Est Bolckow ve Tree De Gar fabrikaları ile anlaşma imzaladığını bildirmiştir. Anlaşılmaktadır ki Bolondiyo ve Kokril fabrikaları ile imzalanan mukavelename feshedilmiştir. Telgrafta, Go Est Bolckow ve Tree De Gar fabrikaları ile yapılan anlaşmadaki ödemenin de henüz gerçekleşmediği ve 20 gün içinde ödeme yapılmazsa anlaşmanın feshedileceği belirtilmiştir.¹¹⁵

İzmit ve Dedeagaç yollarının edevatları için gereken paranın miktarını ve kesin olarak hangi bankadan alındığını saptamak güçtür. Çünkü Zühdü Efendi Mudanya demiryolu meselesi için Dersaadete gönderdiği bir yazıda daha önceki demiryollarında ödeme geciktiği için anlaşmanın bozulduğunu bildirmiştir. İki şehrin isminin her yazışmada beraber kullanılması her biri için oluşturulan ödeme planları ile olayın akıbetini anlamayı güçleştirmektedir. Zühdü Efendi'nin bu tarihlerde Rumeli ve Anadolu'daki bazı demiryolları için Mösyö Grand kumpanyası ile 50 milyon liralık bir kontrat yaptığına rastlanmıştır.¹¹⁶

¹¹¹ BOA, *Sadaret-Mühimme Kalemi Evrakı*, 449/14, H 21.12.1290 M 19.02.1873.

¹¹² BOA, *Hariciye Nezareti- Tercüme Odası*, 120/10, H 01.01.1291 M 18.02.1874.

¹¹³ 105.600 Osmanlı lirasına denk geldiği görülmektedir. 1873 yılında 1 sterlin 1.1 Osmanlı lirası değerindedir. Bkz: Kıray, *Osmanlıda Ekonomik Yapı Ve Dış Borçlar*, s.85.

¹¹⁴ BOA, *Sadaret- Mühimme Kalemi Evrakı*, 466-93, H 27.08.1290 M 20.10.1873

¹¹⁵ BOA, *Hariciye Nezareti-Tercüme Odası*, 551/16, H 07.09.1290 M 29.10.1873.

¹¹⁶ BOA, *Hariciye Nezareti- Mektubi Kalemi*, 836/89, H 02.05.1291 M 17.06.1874.

12 Ekim 1873 tarihinde Zühdü Efendi'nin Avrupa'daki işlerini Londra Sefaretine tevdi ederek İstanbul'a dönmesi emredilmiştir. Zühdü Efendi ile beraber giden kişilerin Avrupa'da kalmaya devam etmeleri, Zühdü Efendi'nin ise İstanbul'a geri dönmesi emredilmiş olmasına rağmen paşanın Avrupa'da bulunmaya devam ettiği gözlenmiştir.¹¹⁷ Paşanın, 1874 yılında hala Avrupa'da olduğu tespit edilmiştir.

İzmit, İmparatorluğun önemli kentlerinden biridir aynı zamanda başkente yakın olması buranın jeopolitik önemini artırmaktadır. Zühdü Efendi'nin Londra ve Paris'te bulunmasından ve Haydarpaşa-İzmit Demiryolunun inşaatının 3 Mayıs 1873 yılında tamamlanmasından¹¹⁸ yola çıkılarak Zühdü Efendi'nin bu hat için Avrupa'ya gittiği düşünülmektedir. Çünkü İzmit'in adının geçtiği bir diğer hat olan İzmit-Ankara demiryolu hattının imtiyazı Almanlara verilmiştir.¹¹⁹ Zühdü Efendi'nin yazışmalarının 1873 yılının son aylarına tekabül etmesi bu hattın açılışından sonra tıpkı Dedeoğlu hattında olduğu gibi onarılmaya veya başka bir merkeze uzatılmaya çalışılması olarak yorumlanabilmektedir.

İzmit demiryolunun teferruatına Zühdü Efendi'nin sadarete gönderdiği telgraflardan ulaşılmaktadır. Haydarpaşa-İzmit demiryolu için alınacak malzemelerin ihalesine Belçikalı şirket Hauts Fourneaux De Monceaux tarafından her tonilato için 330 frank teklif verilmiştir.¹²⁰ Daha sonraki tarihlerde de Zühdü Efendi'nin, Londra'da iken Belçika Bankası ve Monceaux Şirketi Müdürü Mösyö Sabayter? ile mektuplaştığı bilgisine Osmanlı arşivinden ulaşılmaktadır.¹²¹ Bu bilgilere dayanarak İzmit hattı ihalesini daha önceden Belçikalı bankanın kazandığı söylenebilmektedir.¹²² Fakat Zühdü Efendi'nin yazışmalarında şimendiferler konusunda İngiltere bankalarının da isimlerine rastlanmaktadır. Uzun yazışmalar sonucunda bu hattın tüm hak imtiyazları 1888 yılında Deutsche Bank'a verilmiştir.¹²³

¹¹⁷ BOA, *Sadaret- Mühimme Kalemi Evrakı*, 470-9, H 19.08.1290 M 12.10.1873.

¹¹⁸ Hilmi Tunahan Örs, *Sultan II. Abdülhamit Döneminde İzmit Sancağında Eğitim (1876-1909)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019, s.5.

¹¹⁹ Eylem Tekemen Altıntaş, "XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ankara'da Demiryolu Ulaşımı", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (4), 2021,s.23.

¹²⁰ BOA, *Hariciye Nezareti- Tercüme Odası*, 551/22, H 16.08.1290 M 09.10.1873.

¹²¹ BOA, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi*,820/4, H 02.12.1290 M 21.01.1874.

¹²² İhsan Seddar Kaynar, "Haydarpaşa-İzmit Demiryolu Ve İskelelerle İlişkisi", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi*, 5 (12) ,2015, s.144.

¹²³ Kaynar, "Haydarpaşa-İzmit Demiryolu Ve İskelelerle İlişkisi", s.140.

Zühdü Efendi, Ekim 1873 tarihinde tesviyesi bitirilen ve 1874 yılının Nisan ayında inşaatına başlanan Mudanya-Bursa demiryolu hattı¹²⁴ için de Avrupa'da bulunmuştur. Bilindiği üzere Bursa devletin önemli iâşe merkezlerinden biridir. Demiryolu inşaatından önce iâşe, İstanbul ve Bursa arasında ticaret güzergâhı olan Mudanya'ya hayvanlar vasıtası ile taşındıktan sonra deniz yolu kullanılarak Dersaadet'e ulaşıyordu.¹²⁵ Taşımanın ilkel denilebilecek vasıtalarla yapılmasından dolayı Bursa-Mudanya arasında inşa edilecek bir demiryolu hattı elzem görülmüştür.

Mudanya yolu için Paris'te bulunan Zühdü Efendi'nin, sadarete gönderdiği telgraflarından demiryolu için gerekli malzeme ve masraf tutarlarının teferruatını öğrenmek mümkündür. Zühdü Efendi 7 Eylül 1873 tarihinde sadarete gönderdiği telgrafta ocak, makine, kazan ve kömür arabaları ile lokomotifler satın aldığını bildirmiştir. Bu satın alınan edevattan kömür arabası, ocak ve kazan 4, lokomotifleri de altı ay sonra ikmal edilecektir. Aletlerin fiyatı ilk sözleşme yapıldığı zaman belirlenen 4.350 lirayı aletler her teslim alındığında yani 3'er taksit halinde yani toplamda 13.050 lira olarak ödeneceği ekstradan her defaki teslimden itibaren dört ay sonra 1.450 lira, altı ay sonra 1.285 lira da yedek eşya için toplamda olarak 15.725 lira ödeme yapılacaktır. Mudanya demir çubukları için de 542.000 frank ödeme çıkarılmıştır. Zühdü Efendi telgrafında daha önce İzmit ve Dedeâğaç demiryolu edevatları için açılacak kredinin gecikmesinden dolayı zor durumda kaldığından bahsetmiş, gecikmeden dolayı işin bozulmaması için çok çaba sarf ettiğinin altını çizmiştir. Ödeme planı için iki seçenek sunan paşa, paranın ya Bank-ı Osmani Şubesinde açılacak kredi vasıtasıyla ya da direkt olarak gönderilmesini istirham etmiştir.¹²⁶ İstenilen para Zühdü Efendi'nin telgrafından on dört gün sonra direkt olarak gönderilmiştir. Osmanlı lirası cinsinden hesaplanarak gönderilen paranın miktarı 17.298 Osmanlı lirasıdır.

¹²⁴Selen Durak, *Bir Modernleşme Projesi Olarak Anadolu'da Demiryolları ve Bursa-Mudanya Demiryolu Hattı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2003, s.73.

¹²⁵Emrah Çetin, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Karayolu Ulaşımı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013, s.202.

¹²⁶BOA, *Hariciye Nezareti-Tercüme Odası*, 551/23, H 14.08.1290 M 07.10.1873

Zühdü Efendi ile Sadaret arasında gerçekleşen yazışmalarda 542.000 frank paradan söz edilmektedir. Bu miktardaki paranın Osmanlı lirası cinsinden değeri 39.870 liradır.¹²⁷

Zühdü Efendi Londra'dan İstanbul'a gönderdiği 27 Ekim 1873 tarihli telgrafta İzmit-Mudanya ve Sofya demiryolları için lazım olan lokomotif ve diğer malzemelerin masraf bedelini temin ettiğini bildirmiştir. Zühdü Efendi'nin bu girişimleri devlet nezdinde memnuniyetle karşılanmıştır. Zühdü Efendi satın alma işleminin gerçekleşmesi için bir an evvel para gönderilmesini istemiştir. Eğer para gönderilmez ve kontratlar feshedilirse Osmanlı Devletinin itibarının Avrupalı devletler karşısında sarsılacağına altını çizmiştir. Yine de Zühdü Efendi'nin telkinlerine rağmen krediler konusunda birçok kez sorun yaşanmış, paşanın istediği meblağlar istenilen tarihlerde temin edilemeyerek Zühdü Efendi'ye havale edilememiştir.¹²⁸

1873 senesinin genel atmosferine bakıldığında, 1873-1896 yıllarında hüküm süren ve İngiltere, Fransa, Almanya gibi Avrupalı ülkeleri etkileyen bir ekonomik kriz olduğu görülmektedir.¹²⁹ Bu dönemin oldukça kaotik olduğu söylenebilir. Ali Paşa'nın ölümünden sonra Sultan Abdülaziz'in daha rahat hareket etme imkânı kazandığı görülmektedir. Aynı zamanda 1873-75 tarihlerinde Jön Türklerin propagandalarından etkilenen halkın da Sultan Abdülaziz yönetiminden memnun olmadığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde pek çok kıdemli devlet adamı görevden alınarak yerlerine yeni kişiler tayin edilmiştir.¹³⁰ Hem Avrupa'da hem de Osmanlı'da durum bu denli karışık iken Zühdü Efendi makamını korumayı başararak Osmanlı Devleti için elinden geleni yapmıştır. Krediler konusunda Avrupa'da bulunan Zühdü Efendi ile Dersaadet arasında karmaşık bir yazışma trafiği yaşanmıştır. Birçok kez bankalar ve kişiler ile görüşmeler düzenleyen Zühdü Efendi'nin kendisine verilen

¹²⁷ BOA, *Sadaret- Mühimme Kalemi Evrakı*, 467/14, H 28.08.1290 M 21.10.1873.

¹²⁸ BOA, *Sadaret-Mühimme Kalemi Evrakı*, 468/87, H 05.09.1290 M 27.10.1873

¹²⁹ Muammer Kaynak, "1873-1896 KRİZİ: Mit Mi Gerçeklik Mi?", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65 (2), 2010, s.168.

¹³⁰ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform* (2. Cilt), (Çev: Osman Akınhay), Paripüs Yayınevi, İstanbul 1997, s.52-70.

görevleri hakkı ile yaptığı düşünölmektedir ki Avrupa'dan döndükten sonra rütbesi Bâlâ'ya terfi etmiştir.¹³¹

Zühdü Efendi Avrupa'da iken Osmanlı Devletinin menfaatini gözeterek adımlar atmış, yaptığı tüm görüşmeleri Osmanlı lehine çevirmeye çalışmıştır.

¹³¹ BOA, *İrade-Dâhiliye*, 700/48967, H 04.03.1292 M 10.04.1875.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ZÜHDÜ PAŞA'NIN MALİYE NEZARETİ DÖNEMİ FAALİYETLERİ

Maliye Nezaretinin tarihi Osmanlı Devleti'nin kuruluşu gibi kadim devirlere kadar götürülebilir. Maliye ve mali işler ile ilgili hesaplamalar ve terimler Osmanlı Devletine İlhanlı Devletinden geçmiştir. Kuruluşunun ilk dönemlerinde Osmanlı Beyliği diğer beylikler gibi İlhanlı Devletine vergi ödemekteydi. Topladığı vergiler ve iç hesaplamalar sayesinde mali konularda sistematik bir usul geliştiren İlhanlı Devleti yıkıldıktan sonra, önceden geliştirmiş olduğu kurumsal mali hesap, teknik ve terimler Osmanlı Devleti tarafından kullanılmıştır. Osmanlı, imparatorluk büyüklüğüne erişince mali kayıtları genişletmiş ve maliyeyi geliştirmiştir. Osmanlı devletinin klasik döneminde malienin ana kaynağı iki büyük hazinededir. Bunlardan ilki devlet gelirlerini toplayan “Divan-ı Hümayun Hazinesi” öteki de Divan-ı Hümayun Hazinesinin yetersiz kaldığı durumlarda destek sağlayan “İç İhtiyat hazinesidir.”¹³² Hazine ve mali işlerden sorumlu olan kişi de defterdardır. Devletin gelişmesi ile beraber tek kişinin sorumluluğuna bırakılmayan mali işler başdefterdar ve defterdarlar arasında paylaştırılmıştır. Defterdarlar; Rumeli ve Anadolu defterdarları olarak ikiye ayrılmıştır. Hiyerarşik düzende Rumeli defterdarı Anadolu defterdarından üstün görülmektedir. Yeni padişahlar döneminde çeşitli değişimlere uğrayan defterdarlık makamı ve hazine müesseselerinin tümü 1841 yılında birleştirilerek Maliye Nazırlığı haline getirilmiştir.¹³³

Zühdü Efendi kariyerini büyük ölçüde Maliye Nezaretinde inşa etmiştir. Edindiği deneyimler ve liyakatinden dolayı dört kez Maliye Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Birçok kez maliye müsteşarı olan, hatta maliye müsteşarlığı görevini ifa ederken aynı zamanda birçok ayrı görevi de yürüten Zühdü Efendi'nin Maliye Nazırı olarak tayini Sultan II. Abdülhamid dönemine denk gelmektedir. Sultan II. Abdülhamid döneminde aktif görev alan Maliye Nazırları ve görev sürelerine bakıldığında Zühdü Efendi'nin oldukça imtiyazlı bir konumda olduğu görülmektedir. Sultanın saltanat yıllarında en uzun süre Maliye Nazırlığı görevinde bulunan devlet

¹³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu Ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi”, *Belleten*, 42(165), 1978, s.67-73.

¹³³ Mübahat S. Kütükoğlu, “Defterdar”, *TDV*, Cilt 9, 1994 İstanbul, s.94-95.

adamı, Ahmed Nazif Paşa'dır. Nazif Paşa, yedi yıl altı ay Maliye Nazırlığı görevinde bulunmuştur. En uzun nazırlık yapan ikinci devlet adamı da Ahmed Reşad Paşa'dır. Reşad Paşa beş yıl dokuz ay nazırlık yapmıştır.¹³⁴ Nazif Paşa da tıpkı Zühdü Paşa gibi Maliye Müsteşarlığı yaptıktan sonra nazırlığa yükselmiştir. Kariyeri boyunca üç kez Maliye Nazırlığına atanmış olan Nazif Paşa takribi dört sene kadar Maliye Müsteşarlığı görevinde bulunmuştur.¹³⁵ Zühdü Efendi, Maliye Müsteşarlığı görevi ile beraber toplamda yedi yıl iki ay Maliye Nezaretinde aktif görev almıştır. En uzun nezaret dönemine sahip ikinci devlet adamı olan Ahmed Reşad Paşa, iki kez Maliye Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Reşad Paşa'nın, ilk Maliye Nazırlığı döneminde Jön Türklere para gönderdiği iddia edilmiş ve paşa nazırlıktan azledilmiştir. Sonradan durumun bir yanlış anlaşılmadan ibaret olduğu tespit edilmiş ve paşanın görevi kendisine iade edilmiştir.¹³⁶

Gerek Sultan II. Abdülhamid'in isteği üzerine gerekse devletin bekası için kendi görüş ve önerilerini belirttiği layihalar Zühdü Efendi'nin maliye konusundaki donanımını ortaya koymaktadır. Zühdü Efendi'nin hem öğrenim hem de çalışma hayatına bu konular ile başlaması onun çekirdekten yetişme bir maliyeci olduğunu göstermektedir. Her ne kadar uzunca bir süre Maarif Nezaretinde görev yapmış olsa da paşanın asıl uzmanlık alanı maliyedir. Sultan II. Abdülhamid döneminde Maliye Nezaretinde bulunmuş altı önemli paşa vardır. Bunlar; Ahmed Zühdü, Ahmed Münir, Agop, Ahmed Nazif, Ahmed Reşad ve Mehmed Ziya Paşalardır.¹³⁷ Bu isimlerin birçoğu hem doğrudan olarak Maliye Nezaretinde hem de mali konularla ilgili çalışmalar yürüten diğer mercilerde oldukça önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Sultan II. Abdülhamid ile Zühdü Efendi arasındaki ilişkiyi analiz etmek, paşanın nazırlıklarını detaylandırmak için üzerinde durulması gereken bir mevzudur. Yalnız, Zühdü Efendi'nin kariyerindeki yükselişin tamamen Sultan II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmediğini de belirtmek gerekir. Sultan Abdülaziz döneminde de maliye müsteşarlığı gibi önemli makamlarda bulunan paşadan, Avrupa belgelerinde

¹³⁴ Abdülhamid Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1 (1), 2003, s.11-112.

¹³⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, (Cilt IV), Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1977, s.63.

¹³⁶ Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, (Cilt IV), s.80.

¹³⁷ Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)", s.103.

‘ekselans’ sıfatı ile bahsedilmektedir. Sultan Abdülaziz döneminde paşanın rütbesinin hızlı bir şekilde yükseldiği görülmektedir. Yine de en önemli görevlerini Sultan II. Abdülhamid döneminde aldığını ve sultanın kendisine oldukça güvendiğini, paşanın sözüne itibar ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Oldukça karışık bir dönemde dört kez Maliye Nazırlığı yapmış olması ve önemli komisyona riyaset etmesi bunun ispatı niteliğindedir.

Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında Zühdi Efendi sultan için bir şiir ve bir şarkı kaleme almıştır. Şiir şöyledir;

Padişahım ruz-ı firuz-ı cülûs-u akdesin
Mebde-i feyz-ü saadettir bu mülk-ü millet
Kıldın ihya âlemi lütf-ü inayatın ile
Cûd-ü ihsanın düşürdü kudsiyanı hayrete
Eyleyüb tedbir-i ahsen ile Islah-ı umur
Verdin elhak bir hayat-ı taze cism-i devlete
Şarkı garb eyledin tenvir nur-ı adille
Her cihetten mazhar oldu halk emn-ü rahate
Hasılı cümle ümem memlûk rahm-ü şevkatin
Olmadı malik mülûkûn hiç biri bu kudrete
Sıtk ile devat-i bilhayr-ı veliyyi nimeti
İtmedi Zühdi kulu takdim Rab-bı izzete
Hazret-i Abdülhamid Hanı Hüda yâ daima
Kıl muammer eyle her emrin mukarin nusrete
Şarkı;

Hezar sas dil-i neşâd
Demadem etmede feryad
Yeter ettin beni berbad
Meded ey gözleri sayyad
Beni lufunla kıl âzad

Olub Zühdi'ye bigâne
Cefa etme o nalâna
Gamında hemçü pervane
Meded ey gözleri sayyad
Beni lütfünla kıl âzad¹³⁸

Zühdü Efendi Sultan II. Abdülhamid'e gönülden bağlıydı. Kendisi, sultanın mali sıkıntı dönemlerinde sorunların çözümü için müracaat ettiği bir devlet adamıdır. Zühdü Efendi'nin mali sorunların olduğu, ekonomik olarak sıkıntılı olan bir dönemde dört kez Maliye Nazırlığı yapmış olması, istikraz meselelerindeki aktif çalışmaları ve finans alanında aldığı rollerden dolayı birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Dönemin ünlü hiciv şairlerinden Eşref Bey¹³⁹ yazdığı "Gibidir" isimli kasidesinde Zühdü Efendi'yi yermiştir. Eşref'in kaleme aldığı şiirin dizleri şunlardır;

Küfri gayetle kavi, dine dahi kaadirdir!
Cehli gayetle rasin, ilmi dahi tahirdir!
Dîr-ü dergahtaki savmealar zahirdir:

Zühdü Paşa ki Maarifte bugün nazırdır

Cümle düşvar olan işler ona âsan gibidir!

Fi'l-i sirkat çıkarır akl ile her mastardan!
İrtikabı heceler nüsha-i bahr-ü berden!
Yazılır cüz-i tederrüs ona sîm-ü zerden!

Bu ne kudret ki Elifbayı okur ezberden!

(Tutinâme) onun indinde Gülistan gibidir!

İlm -ü cehlin hele birleşti vücuda ademi,
Vakt-i tatile şebih etti bu kıymetli demi!
Olarak yâd-ı selef hazretlerinin mültezimi:

Dahil-i Cedvel eder vak'a-ı Aşık Keremi,

¹³⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, (Cilt III,) Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1977, s.444-445. Metinde geçen bazı kelimeler anlam bütünlüğünü sağlamak adına bu çalışmanın yazarı tarafından düzeltilmiştir. Örneğin; bufunla-lütfünla...

¹³⁹Jön Türkler ile bağlantılı, Siyasi suçtan hapis yatmış bir hiciv şairidir. Bkz: Ömer Faruk Huyugüzel, "Şair Eşref", *TDV*, Cilt 38, İstanbul 2010, s.304-305.

Nazırın bu eseri ders-i debistan gibidir!

Varsa handan-ı cihan: ondan tevali etmiş!

Bir şarki sanki vezaretle teali etmiş!

Sanki köroğlu maarifle tahalli etmiş!

Feyzi Aşık Kerem'in onda tecelli etmiş!

Kahve kahve dolaşan bazı gazelhan gibidir!

Kendisi bir har-ı lâyefhem ile hempadır;

Cehlinde kendi yine kendisine hemtadır!

Küfr-ü ilhadı da küfr-ü Loka, Yohanna'dır,

Zühd-ü takvada dahi bir eşi Sıysadır,

İlmü irfanda da Köroğluna akran gibidir!¹⁴⁰

Zühdü Efendi'yi yeren bir diğer yazı da ilk sayısını 1840 yılında çıkaran ve günümüze kadar ulaşmış olan İngiliz "The Tablet" gazetesinde yer alan 8 Mayıs 1879 tarihli makaledir. Makalede, İngiltere büyükelçisi Henry Layard'ın¹⁴¹ hükümeti ziyaret edeceği, başta sadrazam Hayreddin Paşa¹⁴² olmak üzere tüm kabine üyelerinin Sör Layard'ın gelmesini Mesih'in gelişi gibi beklemekte olduğu yazılmaktadır. Aynı yazıda, Hayreddin Paşa'dan da bol bol söz edilmektedir. Kendisinin meşrutiyet yanlısı olduğu için İngilizlerin övgülerine mazhar olduğu öne sürülmüştür. Layard'ın ziyaretini gerçekleştireceği dönemde Osmanlı meclisinin gündemi Zühdü Paşa'nın Maliye Nezaretine tayinidir. Zühdü Efendi'nin, rüşvet aldığı iddia edilmiş ve gazete kendisini bu iddiayla suçlamıştır. Gazete yazısına göre; Zühdü Efendi bizzat Sultan II. Abdülhamid'in adamı olduğundan meşrutiyet yanlısı Hayreddin Paşanın kabinesine bilerek dâhil edilmiştir. Gazete yazısında bu durumun İngilizleri bir hayli üzmemekte olduğu derç edilmiştir. Osmanlı belgelerinde makaleyi Hayreddin Paşa'nın yazdırdığı fikri ileri sürülmektedir. Hayreddin Paşa; 'Sultan II. Abdülhamid üst rütbeden görevlendirdiği kişileri iyi tanımamakta ve iş ahlaklarını analiz edememektedir' mesajını vermek istemektedir. Bu durumda Zühdü Paşa

¹⁴⁰ Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, s.446.

¹⁴¹ 1879 yılında Osmanlıdaki İngiliz büyükelçisi

¹⁴² Tunuslu Hayreddin Paşa, 4 Aralık 1878-29 Temmuz 1879 tarihleri arasında sadrazamlık yapmış, Islahatçı ve reform yanlısı bir devlet adamıdır. Bkz: Atilla Çetin, "Hayreddin Paşa, Tunuslu", *TDV*, Cilt 17, İstanbul 1998, s.57-60.

üzerinden Sultan II. Abdülhamid karalanmaktadır. Zühdü Efendi'ye ağır ithamlarda bulunulan yazıda, böyle birinin maliyenin başında olmasının Avrupalılarda borçlarını geri almayacakları endişesini uyandıracak dolayısıyla Avrupalıların kendilerinde, birer vekil atayarak devlet işlerine müdahale etme hakkı görecekları belirtilmiştir. Metnin satır aralarında adeta Zühdü Efendi'nin itimat edilmeyecek bir devlet adamı olduğu mesajı verilmektedir.¹⁴³

Zühdü Efendi, 1874 yılında, kurulacak olan bir bankanın müdür muavinliğine Antuvan Efendi'nin ricası üzerine aracı olarak iş için Antuvan Efendi'nin kendisini önermiştir.¹⁴⁴ Bu gibi olayların söylentilerin çıkmasına sebep olduğu düşünülmektedir.

Zühdü Efendi Nafia Nazırı iken Hayreddin ve Aleksandır Paşalar ile İngiliz sermayesine başvurarak banka kurma girişiminde bulunmuştur. Sultan, Jurnal teşkilatı vasıtası ile bu girişimden haberdar olmuştur.¹⁴⁵ Bu girişimin doğruluğunu tespit etmek güç ise de gerçekse bile böyle bir planlamanın akim kaldığı düşünülmektedir.

Görülmektedir ki Avrupalılar tarafından Zühdü Efendi ile ilgili dezenformatif bir girişim vardır. Zühdü Efendi'nin padişaha olan yakınlığı birtakım çevreleri oldukça rahatsız etmiştir. Asıl amacın, özellikle İngilizler ile münasebeti olan bazı devlet adamlarının Zühdü Efendi'yi kötüleyerek Sultan II. Abdülhamid'in idare adamlarını batının gözünden düşürmek olduğu görülmektedir. İngilizler, Osmanlı Devletini ıslahata zorlamaya ve tıpkı Mısır'da olduğu gibi devletin merkezi idaresinde inisiyatifi ele alarak burada etkin olmaya çalışmaktadırlar. Hayreddin Paşa'nın da bu dönemde İngiliz politikasına payanda teşkil ettiği kanaatine varılmıştır.

Hakkında ağır ithamlarda bulunulmasına ve eleştirilmesine rağmen Zühdü Efendi hiçbir zaman taht-ı muhakemeye alınmamıştır. Ahmed Reşad Paşa'nın,¹⁴⁶

¹⁴³ BOA, *Yıldız- Esas Evrak*, 79/73, H 12.06.1296 M 03.06.1879.

¹⁴⁴ BOA, *Yıldız-Esas Evrak*, 25/34, H 27.03.1291 M 14.05.1874.

¹⁴⁵ BOA, *Yıldız-Arzuhal Jurnal*, 11/77, H 29.12.1303 M 28.09.1886.

¹⁴⁶ Sultan II. Abdülhamid döneminde Ağustos 1898-Nisan 1901/Eylül 1901-Ekim 1904 tarihlerinde Maliye Nazırlığı yapmıştır. Bkz: Sinan Kunalalp, *Son dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İSİS, İstanbul 1999, s.60.

Zühdü Efendi'nin Maliye Nazırlığı döneminde yaptığı bir aylık sarfiyatı bildiren raporuna rağmen Zühdü Efendi aklanmış, yargılanmamıştır.

İki devlet adamı arasındaki restleşme Zühdü Efendi'nin, Reşad Paşa'nın Maliye Nazırlığı dönemindeki on yedi günlük sarfiyatını raporlaması ile başlamıştır. Zühdü Efendi'nin ifşasına karşılık Reşad Paşa da Zühdü Efendi'nin Maliye Nazırlığı döneminde yaptığı bir aylık sarfiyatı padişaha sunarak, Zühdü Efendi'nin döneminde tutulan defterlerin derinlemesine incelenmesini talep etmiştir. Dönemin Maliye Nazırı Reşad Paşa, Zühdü Efendi'yi hazineyi ilgisiz yerlere harcamakla itham etmiştir. Aynı raporda Zühdü Paşa'nın kara para akladığını da iddia etmiştir. Rapora göre, Zühdü Efendi aldığı paraları “başka gelirler” adı altında kaydetmiştir. Zühdü Efendi'nin kaydettiği isimler ve meblağlar şu şekildedir;

	Kuruş
Tarabob'dan	313.896
Simonakidet	677.000
Asiyan Ohan'den	2.671 600
Alatini'den	259.737
Apik Efendiden	4.630.486
Ahmed Efendiden	279.752
Arslan Efendiden	2.500.062
Nazaraki'den	55.275
Halid Efendiden	155.027
Dimitraki'den	1.678.197
Kağıtçı Hasan Efendiden	82.023
Fernandez'den	150.000
Karabet'den	6.987
Yorki Yadis'den	1.862.811
David'den	2.948
Toplam = 16.367.434	

Ahmed Reşad Paşa'nın iddiasına göre Zühdü Efendi bu adamlardan aldığı paraları “nakden istikraz” olarak kaydetmiştir. Kaydettiği şeyler, vilayet makbuzu üzerine “hazine makbuzu verilmiş vilayet gelirleri” gibi gösterilmiştir.¹⁴⁷ Zühdü Efendi ile Reşad Paşa arasındaki gerginliği Reşad Paşa'nın Osmanlı hazinesinden Jön Türklere

¹⁴⁷ BOA, *Yıldız-Maliye Nezareti Maruzatı*, 19/37, H 05.08.1317 M 09.12.1899.

para kaçırdığı iddiası alevlendirmiştir. Bu iddia üzerine Reşad Paşa görevden alınarak yerine Zühdü Efendi getirilmiştir.¹⁴⁸

Reşad Paşa'nın görevden alındığı 1317 (1899-1900) yılının, Umur-ı Maliye Komisyonu tarafından hazırlanan bütçesinde devletin giderleri 2.128.044.776, gelirleri 1.963.379.214 kuruştur. Bütçede 164.665.562 milyon açık ortaya çıkmış bu meblağdan Deyun-ı Muvakkata'nın çıkarılması ile toplam bütçe açığı 107.820.278 kuruş olarak tahakkuk etmiştir.¹⁴⁹

2. 1 Zühdü Paşa'nın I. Maliye Nazırlığı

Zühdü Efendi 12 Eylül 1878'de Maliye Nezaretine tayin edilmiştir.¹⁵⁰ Zühdü Efendi henüz paşa unvanını kazanmamışken gerçekleşen bu tayin kendisinin Maliye Nezaretindeki ilk nazırlık deneyimidir. Zühdü Efendi ilk nazırlık görevini yalnızca dört ay on altı gün ifa edebilmiştir. 28 Ocak 1879 tarihinde Maliye Nazırlığı görevinden ayrılmıştır. Daha önceden gerek Maliye Nezareti Müsteşarlığı görevini ifa ettiğinden gerekse Rüşumat ve Esham-ı Umumiye dairelerinde görev aldığından kendisinin nezaret konularına aşina olduğu söylenebilir.

Zühdü Efendi'nin ilk Maliye Nazırlığı oldukça karmaşık bir döneme denk gelmektedir. Büyük mali kayıplara sebep olan Osmanlı-Rus savaşı henüz birkaç ay önce son bulmuş, Berlin Kongresi Zühdü Efendi nazır olmadan iki ay önce toplanmıştır. Siyasal anlamda böylesine karmaşık olayların birbiri ardına seyrettiği bir zamanda, savaşın ekonomik alana yansıyan kötü sonuçlarını bertaraf etmek için uğraş verildiği görülmektedir. Fakat savaş sonunda hüküm süren mali müzayakanın bir anda iyileştirilmesi mümkün değildir. Zühdü Efendi'nin bu kadar kötü bir dönemde Maliye Nazırı olarak atanmasının nedeni Osmanlı-Rus savaşı sırasında Avrupa'da istikraz bulabilmek için sarf ettiği gayrettir. Zühdü Efendi bu dönemde aldığı borçların yanı sıra bir de bir milyon liralık avans elde etmeyi başarmıştır.¹⁵¹ Devletin en dar zamanlarından birinde gerek direkt olarak borç para gerekse bir miktar avans almak için Avrupa'ya gönderilmiş ve başarılı olarak geri dönmüştür.

¹⁴⁸ Ö.Faruk Bölükbaşı, *Tezyid-i Varidat ve Tenkis-i Masarifat II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2005, s.100.

¹⁴⁹ BOA, *Yıldız-Resmî Maruzat*, 112/52, H 15.02.1319 M 03.06.1901.

¹⁵⁰ BOA, *İrade-Dâhiliye*, 773/62964, H 12.09.1295 M 12.10.1878.

¹⁵¹ BOA, *İrade-Meclis-i Mahsus*, 58/2712, H 14.02.1295 M 17.02.1878.

Gösterdiği başarılı performansın neticesi olarak da Maliye Nezaretine atandığı görülmektedir. Zühdü Efendi'nin ilk Maliye Nazırlığı deneyimi kısa sürmüştür.

2.2 Zühdü Paşa'nın II. Maliye Nazırlığı

Zühdü Efendi ilk Maliye Nazırlığından ayrıldıktan sonra üç ay gibi kısa bir süre içinde Maliye Nezaretine geri dönmüştür. Zühdü Efendi, 28 Nisan 1879 tarihinde ikinci defa Maliye Nazırlığına layık görülmüştür. Zühdü Efendi'nin ikinci Maliye Nazırlığı süresi hemen hemen bir seneye tekabül etmekte olduğundan paşanın nazırlık performansını daha iyi analiz edebilmek adına 1879-80 yılının bütçesine bakılmalıdır.

1879-80 yılı bütçesinin gelir toplamı 1.428.582.000; gider toplamı, 1.523.660.339 kuruştur. Bütçe açığının 95.078.339 kuruş olduğu hesaplanmıştır. Bir sonraki yılın bütçesi incelendiğinde; giderlerin 2.195.000.957; gelirlerin ise 1.615.584.000 kuruş olduğu yani hazinenin toplamda 579.416.957 kuruş açık verdiği tespit edilmiştir.¹⁵² İki sene arasındaki, bütçe açığı farkı 484.338.618 kuruştur. 1879-80 yılı ile 1880-81 yılları arasındaki bütçe açığında altı kat artış gözlenmiştir. 1877-78 yıllarında da durum farklı değildir. O yılların bütçe açığının yekûnu 2.621.227.500 kuruştur.¹⁵³ Zühdü Efendi hem kendinden önceki hem de sonraki yılda oldukça başarılı bir performans göstermiştir. Söz konusu üç yılın rakamları incelendiğinde Zühdü Efendi'nin nazırlık yaptığı dönemin bütçesinin diğerlerine oranla çok daha az açık verdiği görülmektedir. Rakam ve oranlar göz önünde bulundurulduğunda, Zühdü Efendi'nin başarılı bir bütçe yönetim planı uyguladığını söylemek yerinde bir tespit olacaktır.

Ramazan ayında Zühdü Efendi'ye 1. Rütbeden Mecidi nişanı verilmiştir.¹⁵⁴ Maaşı 30.000 kuruş olarak belirlenmiştir.¹⁵⁵

Zühdü Efendi'nin nazırlık yaptığı 1879 yılının sonlarına doğru uluslararası bir komisyonun kurulması fikri gündemdeydi. Hükümet bu fikre ısrarla karşı çıkmakta, ülkenin bağımsızlığına zeval getirecek şartları mütemadiyen

¹⁵² Tevfik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918* (Cilt 7), T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003, s.99-100.

¹⁵³ Tevfik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, s.97-98.

¹⁵⁴ BOA, *İrade-Dahiliye*, 791/64216, H 06.09.1296 M 24.08.1879.

¹⁵⁵ BOA, *İrade-Dahiliye*, 785/63777, H 16.05.1296 M 08.05.1879.

reddetmekteydi. Bu dönemde 1879 yılının son aylarında İngilizlerin bir deniz nümayişi dolayısıyla sadaret değişikliği vuku bulmuştur. Kaynaklarda bu değişiklik ile ilgili ayrıntılı bilgi tespit edilememiştir. Bundan dolayı kabinedeki bazı bakanlıklarda değişiklikler yaşanmıştır. Bu dönemde sadrazam Arifi Paşa ve Maliye Nazırı Zühdü Efendi görevlerinden azledilmişlerdir.¹⁵⁶ Zühdü Efendi'nin yerine İbrahim Edip Efendi Maliye Nazırı olarak atanmıştır.¹⁵⁷

2.2.1 Rüşum-ı Sitte Kararları

Zühdü Efendi'nin ikinci Maliye Nazırlığı döneminde meydana gelen en büyük iktisadi hadise 1879 yılında Galata bankerleri ile Osmanlı hükümeti arasında Rüşum-ı Sitte idaresinin teşkilidir.¹⁵⁸ Rüşum-ı Sitte İdaresi Maliye Nezaretine bağlı olarak kurulmuştur.¹⁵⁹ İç borçlanma sorununun doğurduğu bir idare olan Rüşum-ı Sitte İdaresi; Galata Bankerleri, Osmanlı Bankası ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Rüşum-ı Sitte mukavelesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

İç borçlanma yalnızca Osmanlı Devletinde görülen bir borçlanma çeşidi değildir. Hükümetler zaman zaman yaşanan krizler ve mali bunalımlar karşısında yetersiz kalmış ve zengin vatandaşlardan borç almışlardır. Örneğin 1827 yılında Meksika Devleti Mexico City tefecilerinden yüklü miktarlarda borç almış borç para karşılığında ticari bölgelerde vergi tahsil etmek ve tütün fabrikaların kontrolünü sağlamak gibi imtiyazlar vermiştir.¹⁶⁰ Bazı zamanlarda hükümetler kontrolü öylesine kaybetmiştir ki krizler bankerler tarafından çözülmüştür. Örneğin çok uzak bir tarih

¹⁵⁶ A. Du Velay, *Türkiye Mali Tarihi*, (Der: Maliye Tetkik Kurulu), Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, No. 178, Ankara 1978, s.257. Arifi paşanın yerine Said paşanın sadarete getirilmesinin daha derin sebepleri olmalıdır. Zira Sakız adasında bulunan Mahmud Nedim Paşa'yı İstanbul'a Dahiliye Nazırı olarak getirmek isteyen Sultan II. Abdülhamid ile zıtlık yaşayan Arifi Paşa Sadaret makamından uzaklaştırılmış ve yerine Said paşa getirilmiştir. Bkz: Mehmet Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller* (IV. Cilt), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s.284. Bu kaydı Mehmed Memduh Paşa da doğrulamaktadır. Bkz: Mehmed Memduh Paşa, *Esvat-ı Sudûr*, İstanbul: Bayezid Vilayet Matbaası, 1328, s. 38.

¹⁵⁷ BOA, *Yıldız- Esas Evrakı*, 75/26, H 03.11.1296 M 19.11.1879.

¹⁵⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, s.438.

¹⁵⁹ Özge Varol, *II. Abdülhamid Döneminde Deyun-u Umumiye İdaresinin Kuruluşu ve İşleyişi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.71.

¹⁶⁰ Parla Onuk, *Tarihsel Perspektiften Dünya Ekonomisinde Borçlanma Dalgaları Ve Ekonomi Politik Dinamikleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s.51.

olmayan 1907'deki Amerika krizinde Banker J.P Morgan'ın hükümetin yapamadığını yaparak piyasalara müdahale ettiği bilinmektedir.¹⁶¹

Borçlanma konusunda ihtiyatlı davranamayan Osmanlı Devleti de 1879 yılından önce ve sonra yaşanan mali sıkıntılar neticesinde birçok kez borç alma girişimlerinde bulunmuştur. Borç alma konusunda Osmanlı vatandaşı olan zengin banker-sarraflarla beraber bankalara da çok kez başvurulmuştur. İç borçlanma olarak tabir edilen bu tür borçlanmanın Osmanlı Devletindeki muhatapları çoğunlukla Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankasıdır.

Ekonominin gidişatının oldukça kötü olmasından dolayı Osmanlı Bankasının tahvilleri son birkaç yıl içinde %500'e varan bir düşüş göstermiştir. Bu düşüş karşısında mağduriyet yaşayan ve neredeyse iflasın eşiğine gelen banka ve galata bankerleri 1877 yılında dış piyasada alıcı bulamayan 'müdafaa' borçlanmalarını alarak savaş nedeniyle zor durumda olan devlete maddi katkıda bulunmuşlardır.¹⁶² Galata bankerleri Osmanlı Devleti ile aynı gemide olduklarının farkındadırlar. Bu yüzden ne kadar zarara uğramış olsalar da Osmanlı Devletine yardım etmeye çalıştıkları görülmektedir. Olay, batı penceresinden bakıldığında gayet centilmen bir davranış olarak görülse de Osmanlılar tarafından beklenen takdiri toplayamamıştır. Çünkü Osmanlı Devletinin büyük bir çoğunluğu galata bankerlerinin savaş zamanında yaptıkları özverili davranışa rağmen onları "*devleti iki koldan soyan şapkali beyler*" olarak görmektedirler. Bu kişiler halk tarafından büyükleri devlete, nispeten daha küçük olanları da halka borç veren, iltizam usulü ile ucuza aldıkları gelir kaynaklarını kullanarak zenginleşen ve devletin parası ile devlete borç veren kişiler olarak tanımlanmaktaydılar.¹⁶³

Rüsum-ı Sitte idaresi resmi statüsünü Maliye Nazırı Edip Efendi'nin zamanında kazanmış olsa da bu idarenin temelleri Zühdü Paşa zamanında atılmıştır ve Rüsum-ı Sitte mukavelesi altında Zühdü Efendi'nin imzası vardır.¹⁶⁴ Rüsum-ı Sitte kararlarında Zühdü Efendi'nin imzası olduğunu ve bu kararları Maliye Nazırı

¹⁶¹ https://histecon.fas.harvard.edu/crisis-next/1907/docs/Kavoussi-Panic_of_1907.pdf ET: 03.05.2023.

¹⁶² Rıfat Önsoy, *Mali Tutsaklığı Giden Yol Osmanlı Borçları(1854-1914)*, Turhan Kitapevi Yayınları, Ankara 1999, s.140-141.

¹⁶³ Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri* (Cilt 1), Orion Yayınevi, Ankara 2005, s.152.

¹⁶⁴ Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, s.439.

sıfatıyla Zühdü Paşa'nın mukavele ettiğini, Mehmet Zeki Pakalın *Maliye Teşkilatı Tarihi* kitabında ifade etmektedir. Edip Efendi'nin Maliye Nazırlığına getirilir getirilmez işlerin çok karmaşık olduğu gerekçesi ile istifa etme arzusunda olduğu¹⁶⁵ kendisinin, içinde bulunulan durumu kısa sürede kavrayarak, kararları rapor edebilecek yeterlilikte olmadığını göstergesi sayılmıştır.

Rüsum-ı Sitte İdaresinin kurulmasına sebep olan Galata bankerlerinden alınan borçlar hukuki ve ticari bir zemine oturtulmak istenmiştir. 22 Kasım 1879 tarihinde altı vergi üzerinden -tuz, tütün, ispiroto, pul, ipek ve balık resimleri- yapılan anlaşmaya bu sebeple Rüsum-ı Sitte adı verilmiştir.¹⁶⁶ Bu kalemler içerisinde ipek vergisi yalnızca, Bursa, Edirne, Samsun ve İstanbul'dan alınacaktır.¹⁶⁷ Balık resmi de İstanbul ve çevresinden tahsil edilecektir. Rüsum-ı Sitte İdaresi aynı zamanda bazı vilayetlerden toplanan aşar ve ağnam resimleri ile Kıbrıs vergisi fazlası, Doğu Rumeli vergisi, Bulgar maktu vergisi ve rüsumat gelirleri fazlasını da toplamaktadır.¹⁶⁸ Toplanan bu harici vergiler, yıllık 1.350.000 liraya denkleştirilerek yıllık iki taksit şeklinde diğer borçlulara ödenecektir. Toplanan vergiler karşısında 1.350.000 lira toplanamazsa, eksik kalan miktar hazineden tamamlanacaktır.¹⁶⁹

Osmanlı Devletinin, idarenin kurulmasına neden olan borcunun yekûnu 8.725.000 liradır. 8.725.000 lira borcun alacaklıları ve miktarı şu şekildedir;¹⁷⁰

690.000 Lira: C. Zarifi

1.800.000 Lira: A. Fernandez, A. Barker ve ortakları

6.235.000 Lira: Osmanlı Bankası

Osmanlı Devleti'nin borçlarına karşılık teminat olarak verdiği vergi gelirlerinin yıllık 1.100.000 liralık kısmı alacaklılara verilecek geri kalan para da

¹⁶⁵ BOA, *Yıldız-Hususî Maruzat*, 162/129, H 05.12.1296 M 20.11.1879.

¹⁶⁶ H. Bahar Aşçı, *Türkiye'nin 150 Yıllık Borç Serüveni (1855 – 2005)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.33.

¹⁶⁷ Tekin Akdemir- “Şahin Yeşilyurt, Borç Etiği Ve Borç Etiği Perspektifinden Osmanlı Devleti'nde Dış Borçlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 2 Cilt 22, 2017, s.2017.

¹⁶⁸ Yakup Akkuş, “Modern Dönem Osmanlı Maliyesine Analitik Bir Bakış”, *İstanbul İktisat Dergisi*, Cilt 68 Sayı 1, 2018, s.134.

¹⁶⁹ Önsoy, *Mali Tutsaklığı Giden Yol Osmanlı Borçları(1854-1914)*, s.144.

¹⁷⁰ Önsoy, *Mali Tutsaklığı Giden Yol Osmanlı Borçları(1854-1914)*, s.142.

devletin diğer borçlarına aktarılacaktır.¹⁷¹ Alacaklılara verilecek para üç aylık peridolarla toplamda 10 yılda ödenecektir. Eğer Osmanlı Devleti borçlarını 10 yıldan önce bitirirse anlaşma kendiliğinden feshedilecektir.¹⁷²

1880 yılında yalnızca tütün rejisinden elde edilen kâr 643.357 liradır.¹⁷³ Taşrada da benzer kâr payları olduğu görülmektedir. Örneğin Rüsum-ı Sitte İdaresinin 1880 yılında Erzurum Vilayetinde; tuz, tütün, alkol ve damga resminden elde ettiği kazanç toplamda 3.396.045 kuruştur.¹⁷⁴

Rüsum-ı Sitte İdaresi işleyişini üç ana madde altında toplamak mümkündür;

1. Devlet 8.725.000 liralık borcunu kabul etmiş ve 1.100 lira yıllık ödeme tutarı belirlenmiştir.
2. Altı mühim verginin (tuz, tütün, ispiroto, pul, ipek ve balık) tahsilatı Rüsum-ı Sitte İdaresine bırakılmıştır.
3. Devlet, 10 yıl boyunca bu vergiler tahvilatı ile ödeme yapmayı kabul etmiştir. Şayet 8.725.000 liralık borç 10 yıldan evvel biterse sözleşme feshedilecektir.

İdare resmi olarak kurulduktan ve vergi toplamaya başladıktan sonra başta Fransa ve İngiltere hükümeti ile diğer alacaklılar Rüsum-ı Sitte İdaresine karşı çıktılar.¹⁷⁵ Vergilerdeki ‘beklenmedik gelirler’ başta adı geçen ülkeler olmak üzere diğer alacaklıların ilgisini çekti. İlerleyen süreçte Rüsum-ı Sitte İdaresi ve gelirleri 1881 yılında imzalanan Muharrem Kararnamesinin ilk maddesi gereği, ihdas edilen Duyun-ı Umumiye idaresine aktarıldı.¹⁷⁶ Muharrem Kararnamesinin kapsamadığı

¹⁷¹ Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları 1854-1954 Döneminde Yüzyıl Süren Boyunduruk*, Ankara Ticaret Odası Yayını, Ankara 2009, s.73.

¹⁷² Faruk Yılmaz, *Hukuki-İktsadi- Mali Yönleri ile Osmanlı Borçlarının (Duyun-u Umumiye-i Osmaninin) Tasfiyesi Meselesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s.26.

¹⁷³ Melda Yaman Öztürk, Nuray Ertürk Keskin, “Osmanlı’da Yabancı Yatırımlar Duyunu Umumiye Ve Tütün Rejisi”, *Memleket Siyaset Yönetim*, 6 (16), 2011, s.133.

¹⁷⁴ Emel Demir Görür, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti’nde Sosyo-İktsadi Hayat (1878-1885)”, *Belleten*, 84(299), 2020, s.413.

¹⁷⁵ Metin Kopar-Murat Yolun, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış”, *History Studies*, 4 (1), 2012, s.346.

¹⁷⁶ Ayla Acar, *Muharrem Kararnamesi ve Duyun-u Umumiye*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1985, s.51.

borçlar Zühdü Efendi'nin 1877 yılında Avrupa'ya giderek neticelendirdiği 1854 ve 1871 borçları ile 1855 istikrazıdır.¹⁷⁷

Hamilton Lang'ın başkanlığını¹⁷⁸ yaptığı Rüşum-ı Sitte İdaresinde toplamda 5714 memur çalışmakta ve bu memurların yalnızca 130 tanesi Müslüman Türklerden oluşmaktaydı.¹⁷⁹ Rüşum-ı Sitte idaresinin müdürü ile eski sadrazam Hüseyin Avni Paşanın iyi ilişkileri olduğu bilinmektedir.¹⁸⁰

Rüşum-ı Sitte idaresi göstermektedir ki Osmanlı Devleti borçlarını ödeyebilecek hatta kendi kendine yetebilecek bir maddi güce sahiptir. Sistematik bir vergi toplama düzeninin olmaması ve mali birimler arasındaki kopukluk Osmanlı Devletini sürekli borç almaya yöneltmiştir. Zühdü Efendi Duyun-ı Umumiye idaresinin kurulacağını öngörmüş, aldığı çeşitli tedbirlerle bu durumu olabildiğince ertelemeye çalışmıştır.

Zühdü Efendi'nin ikinci Maliye Nazırlığı döneminde maaş ödemeleri hususunda da sorunlar baş göstermiştir. Osmanlı maliyesi 1879 yılında maaşları ödemek konusunda yetersiz kalmıştır. Askerler, memurlar ve esham kuponları olan emekliler –bunlar bilhassa kadınlardan oluşmaktadır- aylardır maaşlarını alamamışlardı. Maliye hazinesinin bahçesinde yaşanan izdiham sırasında sıcak havanın da etkisi ile insanların öldüğü rivayet edilmiştir. Sıcak günlerde toplanan insanlar öfkelenip hiddetlenerek hem beddua ediyor hem de Zühdü Efendi'nin yolsuzluk yaptığını, paşanın Kızıltoprak'taki arsasını gayrimeşru yol ile aldığını iddia ediyorlardı. Kalabalığın dilinde Zühdü Efendi'ye ithafen “*Dua almakla olmuştur Kızıltopraklar altun. Seninde 80.000 altun yaptığın var mı?*” lafzı dolaşmaktaydı.¹⁸¹

¹⁷⁷ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları 1994, s.184.

¹⁷⁸ Saffet Kartopu, “Duyun-u Umumiye İdaresi Ve İdareyle İlgili Görüşler”, *Global Journal of Economics and Business Studies*, 1 (2), 2012, s.34.

¹⁷⁹ Yılmaz, *Hukuki-İktisadi- Mali Yönleri ile Osmanlı Borçlarının (duyun-u umumiye-i Osmaninin) Tasfiyesi Meselesi*, s.26.

¹⁸⁰ Mustafa Ali uysal, *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s.34

¹⁸¹ Bölükbaşı, *Mali İdare*, s.36.

2.3 Zühdü Paşa'nın III. Maliye Nazırlığı

Zühdü Paşa Hüdavendigar valisi iken, İstanbul'da, maliyenin ıslahı için bir komisyon oluşturulmasına karar verilmişti. Padişahın isteği üzerine Hüdavendigar'dan getirilen Zühdü Paşa hem komisyon başkanı olarak seçilmiş hem de Maliye Nezaretine atanmıştır. Bahse konu komisyonun kurulma emrinin yazılı olduğu mazbataya göre¹⁸² Osmanlı Devletini içinde bulunduğu mali zorluklardan kurtarmanın tek yolu, borç para alımı olarak görülmüştür.

Zamanla kronik hale gelen borç alıma girişimleri artarak devam etmiştir. Mazbatada başka çözüm yolları üretilebilecekken yalnızca istikrazlara başvurulması eleştirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında her ne kadar dış borçlanma kapısını kapatmaya çalışmışsa da önceden alınan borçlar süreci Duyun-ı Umumiye İdaresine kadar götürmüştür. Hâlihazırda var olan finansal meselelerin üzerine bir de üst üste gelen savaflara bağlı büyüyen ekonomik krizler eklenmiş, bu durum devletin iyice çıkmaza girmesine sebep olmuştur. Tüm bu olumsuz koşullara rağmen padişah dışardan alınan borçların ne gibi vahim sonuçlar doğuracağını bildiğinden, borçlanmayı uygun görmemiştir. Osmanlı maliyesindeki gelirlerin azlığını dengelemek ve maliyeyi düzeltmek için Hazine-i Hassa¹⁸³ Nazırı iken başarılı bir yöneticilik dönemi geçiren Agop Paşa¹⁸⁴ görevlendirilmiştir. Gerçekten de Agop Paşa ilk zamanlarda kendisine yüklenen sorumluluğu layığıyla yerine getirmiştir. Agop Paşa bu süreçte hiç dış borca müracaat etmeden padişahın sözlü ve yazılı emirlerini yerine getirmek için Maarif, Ticaret ve Nafia Nezaretlerini dört sene boyunca vergi ve aşara yapılan zamlarla idare etmiştir. Daha sonraki zamanda Agop Paşanın düzeni bozulmaya yüz tutmuştur. İşin içinden çıkamayacak duruma gelen Agop Paşa padişahın kendisinden beklediği performansı tam olarak gösterememiş beklentileri karşılayamamıştır. Maliyenin idaresini sürdüremeyen paşa, padişahın gözünde kazandığı değeri de kaybedecek duruma gelmiştir. Bu sebeple Maliye Nezaretinden alınarak eski işine yani Hazine-i Hassa yöneticiliğine geri döndürülmüştür. Maliye Nezaretine Agop Paşa yerine, maliye konusunda oldukça

¹⁸² BOA, *Yıldız-Başkitabet Dairesi Maruzatı*, 11/57, H 06.06.1304 M 02.03.1887.

¹⁸³ Padişahın özel hazinesidir. Bu nezaret padişahın gelir ve giderlerini idare eder. Bkz: Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

¹⁸⁴ Tam adı Agop Kazazyan olan, Ermeni kökenli Osmanlı devlet adamı ve maliyecidir. Bkz: Kaya Bayraktar, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Kökenli Bir Bürokrat: Agop Kazazyan", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (58), 2010.

tecrübeli ve donanımlı olan bilgi birikimine güvenilen, daha önceden de iki kez Maliye Nazırlığı görevini ifa etmiş olan Zühdü Paşa getirtilmiştir.

Zühdü Paşa göreve geldikten hemen sonra bir komisyon kurmuştur. Bilindiği üzere yapılan borçlanmalar ve yabancı devletlere verilen kapitülasyonlar, Osmanlı topraklarına yapılacak müdahalelere kapı aralamıştı. Bu durumu düzeltmek için acilen tedbirler alınması ve çareler üretilmesi lazım geliyordu. Bunun için Zühdü Paşa'nın başkanlığında özel bir komisyon tesis edilmesine karar verilmiştir. Komisyon üyeleri; Zühdü Paşa, Agop Paşa ve kendilerinin seçeceği üçüncü bir kişiden teşekkül edilecekti. Komisyona seçilen üçüncü kişi Rüsumat Emmini Edip Efendi¹⁸⁵ olmuştur. Komisyondan beklenen üç önemli husus vardır. Bunlar;

1. Devlete acil lazım olan askeri malzemelerin satın alınması ve alınan malzemelerin taksitlerinin ödenmesi
2. Memur maaşlarının düzenli ödenmesi
3. İstikraza başvurulmadan ekonominin idare edilmesi

Komisyonun bir dakika bile kaybetmeden çalışmaya başlaması ve gelirlerin arttırılmasının ne gibi tedbirlere bağlı olduğu, harcamaları aza indirmek için neler yapılabileceğine dair çözümler sunulması ve sunulan önerilerin raporlanması istenmektedir. Hazırlanacak olan rapor ehemmiyet arz etmektedir. Çünkü maliyede yapılacak işler ve maliyenin idari işleyişi bu rapor üzerine bina edilecektir. Padişah, komisyon işlerinin sadrazam tarafından organize edilmesini istemiştir.

Osmanlı arşivlerinden edinilen bilgilere göre, komisyonun tam da istendiği gibi çok kısa sürede çalışmaya başladığı görülmektedir. Komisyonun çalışma gününde Agop Paşa hazineye gelmediğinden rüsumat emini Edip Efendi ve Zühdü Paşa istenilen mazbatayı kaleme almıştır. Edip Efendi ve Zühdü Paşa'nın kaleme aldığı mazbatada 1303 (1885-1886) yılının gelir ve gider bütçeleri hesaplanmıştır. Komisyonun işe, önceki yılın bilançosunu çıkarıp hataları ve yanlışları tespit ederek başladığı görülmektedir. Mazbatanın bilhassa gelir-gider dengesizliği üzerinde yoğunlaştırıldığı görülmektedir. Zühdü Paşa ve Edip Efendinin hesapladığı bütçe

¹⁸⁵ Osmanlının önemli maliyecileri arasında gösterilen İbrahim Edib Efendi; iki kez Maliye Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Uzun yıllar Rüsumat Emanetinde görev almıştır. Bkz: https://www.sayistay.gov.tr/files/691_Osmanli_Baskanlar.pdf ET: 01.06.2023

özetine göre; 1303 (1885-1886) yılının gelir-giderleri arasındaki net bütçe açığı 996.001.449 kuruştur.¹⁸⁶

Komisyon kurulduktan bir ay sonra çalışmalar hız kesmeden devam etmiştir. Zühdü Paşa padişahın güvenini sarsmamak için var gücüyle çalışmıştır. Zühdü Paşa'nın Maliye Nazırlığı döneminde yazılan bir rapor; önceki dönemlerdeki koşulları, maliyenin bozulmasına sebep olan hamleleri ve bu mali sorunların Sultan II. Abdülhamid döneminde nasıl düzeltilebileceğine dair çözüm önerilerini içermektedir. Raporun muhtevası şu şekilde analiz edilebilir;

Maliyenin düzeltilmesi için çok daha fazla çalışmak bir zorunluluk haline gelmiştir. Mali sıkıntıların sebep olduğu buhrandan kurtulmak adına verilen mücadele Sultan Abdülmecid döneminin dahi önemli bir sorunu idi. Sultan Abdülmecid'in maliyenin ıslahı için gösterdiği çabaya o zamanlar henüz çocuk olan Sultan II. Abdülhamid de şahit olmuştur. Sultan Abdülmecid döneminde yaşanan sıkıntıların bir kısmı, Sultan Abdülaziz döneminde de devam ettiğinden maliyenin ıslahı için çözümler üretilmeye çalışılarak uzmanlar tarafından konu ile ilgili layihalar kaleme alınmıştır. Sultan Abdülaziz döneminde maliyeyi ayağa kaldırmak için tek çıkar yol istikraz olarak görülmüş ve bu mesele dönemin devlet adamlarının diline pelesenk olarak, toplumda bile bir ümitsizlik ve durgunluğunu perçinlemiştir. Dönemin önemli simalarından Mahmud Nedim Paşa, memur maaşlarından kısmak gibi yeni çözümler üretmeye çalışmış fakat pek başarılı olamamıştır. Paşanın icraat ve girişimleri maliyeden anlamadığı şeklinde yorumlanmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı yıllarda egemen olan kargaşa ortamına rağmen askeriye ait masrafların altından dış borçlanmaya başvurulmadan kalkılamaya çalışılmıştır. Direnişe rağmen dönemin koşullarının pek iç açıcı olmadığı söylenebilmektedir. Durumun vahameti verilen şu örnekten net olarak anlaşılmaktadır; Osmanlı ahalisinin büyük kısmının gelirleri maaştan ibaret olmuştur ki bir memur üç aylığına memurluğundan azledildiği takdirde dilenci dercesine gelmektedir.

Maliyenin düzeltilmesi için pek çok kişi istihdam edilmişse de istenilen verim elde edilememiş ve padişah bu iş için Zühdü Paşa'yı uygun görmüştür.

¹⁸⁶ BOA, *Yıldız- Hususi Maruzat*, 201/80 H 20.07.1304 M 14.04.1887.

Zühdü Paşa da kendisinden beklenen başarıyı göstereceğinin teminatını vermiştir. Padişah görevlendirdiği Zühdü Paşa'ya çok yakınlık göstermiş bu önemli meselenin düzeltilmesi aynı zamanda devletin de düzeltilmesi anlamına geldiğinden bizzat kendisinin de Zühdü Paşa'ya destek olacağını söylemiştir. Yani padişah gerekli kolaylığı sağlayacağını vaat etmiştir. Zühdü Paşa konu ile alakalı bir layiha hazırlamış layihanın gerçeği tam olarak yansıttığı görülmüştür. Paşa, hem emlak ve akar vergisi hem de temettü vergisine yapılacak zamlarla hazine için kaynak oluşturma çabasına girmiş ancak Bab-ı Âli'de bu fikir kabul görmemiştir. Paşa, temettü vergisinin %5 e çıkarılması gerektiğini düşünmüştür. Bu oranın uygun olmadığının farkında olan paşa, bunu mali sıkıntıları bir nebze hafifletmek için önermiş, maliyeyi bir süre rahatlatacak olan geçici bir tedbir olarak düşünmüştür. Zühdü Paşa aynı zamanda gümrüklerden alınan vergilerin de %4,5'a çıkarılmasını tavsiye etmiştir.¹⁸⁷

Paşanın üçüncü kez getirildiği Maliye Nezaretinden azli vahim bir olay sonucunda gerçekleşmiştir. Paşanın torunu olan Ahmet Nuri Sinaplı'nın aktardığına göre; Ahmed Zühdü Paşa Kızıltoprak'taki konağının bahçesinde otururken hizmetlileri bir dervişin kendisi ile görüşme talebinde bulunduğunu bildirmiştir. Konağa kabul edilen derviş, Zühdü Paşa'nın yanına geldiğinde onunla hususi olarak konuşmak istediğini belirterek yanındaki kişileri uzaklaştırmasını ister. Bunun üzerine Zühdü Paşa yanında bulunan herkesi bahçeden çıkarır. Bu sırada derviş takma saç ve sakalını çıkararak kendini takdim eder, bu kişi Veliaht Mehmet Reşad Efendinin adamlarından Kadıköylü Ağabeyzadelerden Ahmet Bey'dir. Zühdü Paşa Ahmet Bey'e neden kılık değiştirerek kendisini ziyaret ettiğini sorunca Ahmet Bey; Veliaht Mehmet Reşad'ın kendisine çokça selamlarını iletmediğini ve paraca çok sıkışık durumda olduğundan, Zühdü Paşa'nın maddi yardımını talep ettiğini bildirir. Bu durumdan Sultan II. Abdülhamid'in haberdar olmaması gerektiğini de ayrıca vurgular. Zühdü Paşa enine boyuna düşündükten sonra Ahmet Bey'e iki gün sonra yine tebdili kıyafet fakat bu defa bir frank kıyafeti içinde Osmanlı bankası direktörüne gitmesini, banka direktörü Evyendinis'in kendisine, Mehmet Reşad'ın bir aylık maaşı olan 1.000 lirayı ödeyeceğini söyler. Ahmet Bey, iki gün sonra Osmanlı bankasından parayı alarak Reşad Efendiye götürür. Bir süre sonra

¹⁸⁷ BOA, *Yıldız- Maliye Nezareti Maruzatı*, 7/9, H 22.07.1304 M 21.04.1887.

Fransızların ulusal bayramı olan Bastille Günü¹⁸⁸’ne katılmak üzere diğer vekiller ile Fransız Sefaretine gitmiştir. Osmanlı Bankası Direktör Evyendinis’in de katıldığı kutlamalarda Zühdü Paşa ve Evyendinis kısaca selamlaşmışlardır. Evyendinis bir süre önce şahit olduğu olayı Fransız Sefirine anlatmıştır. Kutlamalardan sonraki Cuma saraya giden sefir, duyduklarını padişaha aktarmış ve padişahın övgüsünü kazanmıştır. Bunun üzerine Zühdü Paşa derhal saraya çağırılarak padişah huzuruna çıkmıştır. Padişah’ın hiddetli tavrına karşı son derece soğukkanlı davranan Zühdü Paşa kendini ifade etme fırsatı bulmuştur. Zühdü Paşa, daha önceden zor durumda olan hanedan mensuplarının kendisine müracaat etmeleri durumunda onlara maaşları kadar para verip veremeyeceğini padişaha sorduğunu ve ondan olumlu dönüt aldığını belirterek, ‘size layık bir vezir olmasaydım beni üçüncü defa Maliye Nazırı olarak seçmezsiniz’ diyerek savunmasını tamamlamıştır. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid kendisine bir daha böyle bir olayın tekrarlanmaması ikazında bulunmuş ve konağına giderek istirahat etmesini söylemişse de ertesi gün Zühdü Paşa’yı Maliye Nazırlığından azletmiştir.¹⁸⁹

Olay, bir rivayetten ibaret olup paşanın sicil kaydında, rahatsızlığından dolayı Maliye Nezaretinden ayrılmış olduğu yazılmaktadır.

Memleketin ekonomik anlamda dar boğazda oluşu bir dönemde, hali hazırda Hüdavendigâr vilayetinin valisi iken apar topar Dersaadet’e getirtilerek Maliye Nazırı ilan edilmesi Zühdü Paşa’nın mali becerilerinin padişah tarafında ne derece kabul gördüğünün göstergesi niteliğindedir. Bu durum Zühdü Paşa’nın ekonomik alanda sorunları analiz ederek gerekli tedbirleri alabilecek potansiyele ve pratik çözümler üretme becerisine sahip olduğu şeklinde ifade edilebilir. Zühdü Paşa’nın üçüncü kez Maliye Nazırlığına uygun görülmesi, Sultan II. Abdülhamid’in kendisine çokça itimat ettiğini göstermektedir.

2.4 Zühdü Paşa’nın IV. Maliye Nazırlığı

Zühdü Paşa’nın son Maliye Nazırlığı görevi 4 Mayıs 1901 tarihinde vuku bulmuştur.¹⁹⁰ Maliye Nezareti bünyesinde görev almadığı dönemlerde dahi önemli

¹⁸⁸ Bastille Günü, Fransız ihtilaline zemin hazırlayan, ihtilalcilerin 14 Temmuz günü Bastille hapishanesi baskınına gerçekleştirmelerinin yıldönümünün kutlandığı bayramdır.

¹⁸⁹ Sinaplı, *Maliye ve Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa*, s.66-68.

¹⁹⁰ BOA, *İrade-Maliye*, 44/30, H 15.01.1319 M 04.05.1901.

konular söz konusu olduğunda bilgi, beceri ve tecrübesinden dolayı sık sık kendisine başvurulmuştur. Zühdü Paşa Maarif Nazırı iken bile maliyenin ıslahı için kurulan komisyonlarda bulunmuş hatta kimi komisyonlara başkanlık dahi yapmıştır. Örneğin; Maarif Nazırı iken Ticaret ve Nafia Nazırı Mahmud Paşanın başkanlığında, Nafia Nezareti dairesinde toplanan Maliye Islah Komisyonu'nda, dönemin Evkaf-ı Hümayun nazırı ve Maliye Nazırı ile birlikte görev almıştır.¹⁹¹

Maliye Nezaretine dördüncü kez tevcihi ile yerine Maarif Nezaretini idare edebilecek biri bulununcaya kadar, Maarif Nazırlığı görevini vekâleten yürütmüştür.¹⁹² Daha sonra, Zühdü Paşa'nın arzusu üzerine hem Maarif Nezareti hem de Maliye Nezareti asaleten kendisine bırakılmıştır.¹⁹³ Böylece Zühdü Paşa aynı dönemde hem maarif hem de Maliye Nazırı olarak görev yapmıştır. Paşanın, kritik bir dönemde devletin iki önemli kurumuna birden nazırlık etmesi Sultan II. Abdülhamid'in kendisine itimat ettiğini göstermektedir. Hem Maarif hem de Maliye Nazırlığı yaptığı dönemde kendisi Mecîdî Nişanı ile taltif edilmiştir.¹⁹⁴

Zühdü Paşa'nın 1901 yılında oldukça rahatsız olduğu tespit edilmiştir. Rahatsızlığından dolayı nezaretlerde bulunamayan paşa, işler ile gerekli düzeyde iştigal edemeyecek duruma gelmiştir. Çoğu zaman evinde tedavi olurken nezaret işleri ile ilgilenmiştir.¹⁹⁵ 1901 yılının Eylül ayında, rahatsızlığı dolayısıyla iki nezareti birden idare etmekte zorlanan Zühdü Paşa Maliye Nazırlığı görevinden ayrılmıştır. Yerine, önceki Maliye Nazırı Reşad Paşa getirilmiştir.¹⁹⁶ Böylelikle Zühdü Paşa, ölene kadar Maarif Nazırı olarak kalmıştır.

2.5 Görev Aldığı Komisyonlar

2.5.1 Gümrük Islahı Komisyonu

Zühdü Paşa memuriyet hayatı boyunca birçok komisyonda bulunmuştur. Sultan II. Abdülhamid döneminde komisyonlarda adı en sık geçen devlet adamlarından biridir. Özellikle maliye ıslahını konu alan komisyonlarda sık sık görev

¹⁹¹ BOA, *İrade- Hususi*, 44/56, H 24.06.1313 M 12.12.1895.

¹⁹² BOA, *İrade-Hususi* 88/18, H 15.01.1319 M 04.05.1901.

¹⁹³ BOA, *Yıldız-Esas Evrakı*, 14/105, H 23.01.1319 M 12.05.1901.

¹⁹⁴ BOA, *İrade-Taltifat*, 250/1, H 23.01.1319 M 12.05.1901.

¹⁹⁵ BOA, *Yıldız-Maliye Nezareti Maruzatı*, 21/38, H 24.02.1319 M 12.06.1901.

¹⁹⁶ BOA, *Yıldız-Başkitabet Dairesi Maruzatı*, 65/34, H 04.06.1319 M 18.09.1901.

yaptığı bilinmektedir. Nafia ve Maarif Nazırı iken bile bu komisyonlarda görev almıştır.

1314 (1896-1897) yılında Zühdü Paşa Maarif Nazırı iken kendisinin riyaseti döneminde gümrüklerden vergi ve mal kaçırılmasını önlemek ve gümrükleri ıslah etmek maksadıyla bir komisyon kuruldu.¹⁹⁷ Komisyonun genel amacı, gümrükleri denetim altına alarak meydana gelebilecek usulsüzlükleri engellemektir. Komisyon gümrükleri merkeze bağlı taşra memurlarınca denetlemeye çalışılmıştır. Komisyonunda Maarif Nezaretinden Hıfzı Efendinin de görev aldığı arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.¹⁹⁸

2.5.2 Umur-ı Maliye Komisyonu

1899 yılında Zühdü Paşa riyasetinde Maliye Nezareti bünyesinde Umur-ı Maliye Komisyonu kurulmuştur. Maliyenin ıslahı için Zühdü Paşadan evvel Mahmud Paşa riyasetinde “Islahat-ı Maliye Komisyonu” kurulmuş fakat komisyondan padişahın istediği verim elde edilememiştir. Komisyon Mahmud Paşanın vefatı ile birlikte işlevsizleşince yerini Zühdü Paşa riyasetinde aynı maksatla kurulan “Umur-ı Maliye komisyonu almıştır. Zühdü Paşa’nın riyasetindeki komisyonunun üyeleri; Cemiyet-i Rusumiye Reisi Rıza Bey,¹⁹⁹ Divan Muhasebattan İkinci Daire Reis-i Sanisi Hilmi Efendi, Hazine-i celile-i Maliyeden Osman, Aşar ve Rüsumat İdaresi Müdür-i Umumiyesi Nuri Bey Efendi ve Maden Müşaviri Said Bey ile Maarif Nezareti Mekatib-i İdadiye İdaresi Müdürü Nail Bey’dir.²⁰⁰ Komisyona daha sonradan Duyun-ı Umumiye Muhasebecisi Mesud Bey de katılmıştır.²⁰¹

Komisyon, harcamaları kontrol altına almak ve gereksiz harcamaları önlemek adına, Maliye Nezareti, Rüsumat Emaneti, Orman ve Ma’âdin Dairesi, Maarif, Ticaret, Adliye, Hariciye ve Dâhiliye Nezaretleri ile Telgraf, Posta ve Zabtiye dairelerinin bir haftalık masrafları ve yaptıkları harcamaların pusulasını istemiştir.²⁰² Birkaç ay önceden adı geçen dairelere Umur-ı Maliye komisyonuna hesap bilgisi

¹⁹⁷ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 3426/256737 H 16.02.1314 M 27.07.1896.

¹⁹⁸ BOA, *İrade-Maliye*, 95/20 H 29.01.1314 M 10.07.1314.

¹⁹⁹ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 1382/103621 H 01.06.1317 M 07.10.1899

²⁰⁰ BOA, *İrade- Hususi*, 77/99, H 02.06.1317 M 08.10.1899.

²⁰¹ BOA, *İrade- Hususi*, 77/128, H 20.06.1317 M 26.10.1899.

²⁰² BOA, *İrade-Hususi*, 79/30, H 09.08.1317 M 13.12.1899.

verecekleri bildirilmiştir.²⁰³ Ayrıca dairelere, komisyonun işlerinin kolaylaştırılması için gerekli tebligatlar da önceden gönderilmiştir.²⁰⁴ Zühdü Paşa'nın, komisyonun bu harcamaları tetkik etmesi ve her bir daireye özel başlık açmasının sebebinin yolsuzlukların ve işlerin savsaklanması önüne geçmek olduğu düşünülmektedir.

Komisyonun derhal çözmesi gereken dört önemli mali mesele vardır. Bunlar; Regaip Kandili, Ramazan ayı ve Ramazan Bayramında yapılacak olan maaş ödemeleri, Surre-i Hümayun alayı ödemesi, askeri harcamaların yapılandırılması ve bütçedeki gelir-gider dengesini sağlamaktır.

Komisyon üyelerinden Maarif Nazırı Zühdü Paşa, Maliye Nazırı Reşad Paşa ve komisyon üyesi olmayan Sadrazam Halil Rıfat Paşa tarafından mali müzayakadan dolayı çetrefilli bir konu haline gelen maaş ödemeleri konusu ile ilgili çözüm önerileri sunulmuştur. İstanbul'da ramazan bayramı ve Regaip kandili hasebiyle verilecek maaş ödemesi için çalışan paşalar; Rüsumat Emanetinin hasılatı teminat gösterilerek Deutsche Bank'tan maaş ödemelerini karşılayacak derecede, munasip miktarda faiz ile bir miktar avans alınmasını teklif etmişlerdir. Ödemeler, Ziraat Bankasından ve Rüsumat Emaneti gelirlerinden yapılacaktır.²⁰⁵

Bir diğer problem Surre-i Hümayun alayı ödemesidir. Çok eski bir gelenek olan Surre-i hümayun alayı dönemin şartları ve bilhassa Sultan II. Abdülhamid'in Panislamizm politikası açısından önem arz etmektedir. Surre'nin masraflarının her türlü karşılanması dini bir sorumluluğun yanında siyasal bir anlam da taşımaktadır ki mali sorunların bu konuya etki etmesi istenmemektedir. Surre-i Hümayun alayının masraflarının karşılanabilmesi için gerekli olan para 35.630 liraydı. Surre-i Hümayun alayının masraflarını karşılamakla mükellef olan kurum olan Evkaf-ı Hümayun Nezareti, bu meblağı karşılayamayacağını bildirince sorunu Umur-ı Maliye Komisyonu halletmek zorunda kalmıştır. Komisyon uzun süren uğraşlar sonucunda paranın belirlenen dairelere bölünerek tahsil edilmesini kararlaştırmıştır. Buna göre; 8.130 lira Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden, 10.000 lira Orman Ma'âdin ve Ziraat Nezaretinden, 12.000 lira Rüsumat Emanetinden, 5.000 lira da Defter-i Hakani'den alınacaktır. Nezaretlerin Şaban ayının 10'una kadar gerekli meblağları göndermeleri

²⁰³ BOA, *Yıldız-Esas Evrakı*, 149/74, H 20.06.1317 M 26.10.1899.

²⁰⁴ BOA, *İrade-Hususi*, 77/129, H 20.06.1317 M 26.10.1899.

²⁰⁵ BOA, *Yıldız-Şehremaneti Maruzatı*, 11/14, H 07.08.1317 M 11.12.1899.

istenmiştir.²⁰⁶ Orman ve Ma'âdin ve Ziraat Nezareti dışındaki tüm daireler istenilen paraları göndermiştir. Komisyon parayı temin etmeyen nezaretlerden parayı acilen tedarik etmelerini istemiştir.²⁰⁷ Daha sonra Surre-i Hümayun alayının ikmali için Ziraat Bakasından 30.000 lira borç alınmıştır.²⁰⁸ Komisyon, ehemmiyetsiz görülen fakat oldukça önemli bir mesele olan Surre-i Hümayun ödeneğini için oldukça çok çalışmış ve uzun süre mesai harcamıştır. Sonuç olarak gereken meblağ bulunmuş ve mesele halledilmiştir.

Komisyonun çözmesi gereken bir diğer husus da asker maaşları meselesidir. Komisyon bu ödemeleri bir an önce gerçekleştirmekle mükellefi. Komisyon çalışmaları genel olarak asker maaşları üzerinde yoğunlaşmış olsa da yetim, emekli ve dulların maaşların vakitlice ödenmesi için de görüşmeler yapılmıştır.²⁰⁹ Bu konu ile ilgili Mabeynden komisyona direkt olarak bir tezkere gönderilmiştir.²¹⁰ Asker maaşlarının ödenmemesi ve askeri teçhizatın yetersizliği orduların Dersaadet'e telgraflar göndermesine neden olmaktaydı. Gönderilen telgraflar incelendikten sonra, konu komisyon başkanı Zühdü Paşa'ya havale edilmiştir. Zühdü Paşa'ya gönderilen tezkerede üçüncü, dördünü ve yedinci ordulardan gelen telgraflar ile beraber mali müzayakanın sebep olduğu askeri ödemelerin bir an önce yapılması gerektiği ve bu konunun oldukça elzem olduğu yazılmaktadır.²¹¹ Askeriye ile ilgili tek problem maaş ödemeleri değildir, bir de askeri teçhizat ve iâşe sorunun halledilmesi gerekmektedir. Osmanlı Devletinde ordu iâşesi için gerekli gıdaların temin edilmesinden erzak müteahhitleri sorumludur. Atamalar ihale yolu ile gerçekleşmektedir. Bu dönemde, erzak müteahhitleri yurtdışından getirdikleri malları gümrük resmi üzerinden fiyatlandırmak istemektedir. Erzak müteahhitlerinin bu isteği Umur-ı Maliye komisyonunca reddedilmiştir. Çözüm için başka çareler arayan komisyon, haftalık yapılan ordu ödemelerinin on günde bir yapılmasını kararlaştırmıştır. Gelen tepkilere rağmen komisyon bu uygulamadan vazgeçmemiştir.²¹² Askeri teçhizatın yenilenmesi

²⁰⁶ BOA, *İrade- Evkaf*, 23/32, H 29.06.1317 M 04.11.1899. ve BOA, *Yıldız-Başkitabet Dairesi*, 60/68, H 12.06.1317 M 18.10.1899.

²⁰⁷ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 1401/105005, H 10.07.1317 M 14.11.1899.

²⁰⁸ BOA, *Yıldız-Resmi Maruzat*, 105/24, H 04.10.1317 M 05.02.1900.

²⁰⁹ BOA, *Yıldız- Başkitabet Dairesi Maruzatı*, 58/71, H 07.10.1316 M 18.02.1899.

²¹⁰ BOA, *Yıldız-Esas Evrak*, 149/60, H 19.06.1317 M 25.10.1899.

²¹¹ BOA, *Yıldız-Esas Evrak*, 149/100, H 22.06.1317 M 28.10.1899.

²¹² BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 1394/104508, H 27.06.1317 M 02.11.1899 ve Bölükbaşı, *Mali İdare*, s.92.

konusu da komisyonun ilgilendiği bir meseledir. 1897 yılındaki Yunan Harbinde orduya lazım olan teçhizatın neredeyse tümü Alman Hunger firması tarafından karşılanmıştır.²¹³ Bu durum Osmanlı tarafında bir farkındalığa sebep olmuş, Sultan II. Abdülhamid komisyondan, borçlanma yoluna gitmeden askeriye'nin modernleşme çalışmalarını yürütülmesini istemiştir. Padişah bazı kalemlere yapılacak zamlardan elde edilen gelirlerin de bu uğurda kullanılmasına dair bir karar almıştır. Lazım olanın paranın bulunması için çalışmalar yürüten komisyon üyeleri, padişahın kararı üzerine aşar, ağnam, arazi, bedel-i askeri, emlak, akar ve temettü vergilerine %6 oranında zam yapılmasını önermiştir. Zam oranı üzerinden yapılan hesaplara göre yıllık 60.000 lira kar elde edilecekti. Bu da askeri levazımat için oldukça yeterli bir miktardı. Komisyonun sunduğu bu öneri sadaret makamı ve padişahça kabul edildi. Buna göre paranın yarısı nisan-mayıs diğer yarısı da ekim-kasım aylarında; “Teçhizat-ı Askeriye” ianesi adı altında Ziraat Bankası, Osmanlı Bankası veya Gümrük Nezaretleri aracılığı ile tahsil edilecekti.²¹⁴ Bazı vilayetler, vergilerinin asıl kısmına ek olarak alınacak miktarı ödeyemeyeceklerini söyleyerek zamlara tepki göstermişler ise de komisyon kararından vazgeçmemiştir. Trablusgarp, Cebel-i Lübnan ve Hicaz yapılan zamdan muaf tutulmuştur.²¹⁵

Komisyonun diğer bir görevi de bütçe hazırlamak ve gelir-gider dengesini sağlamaktır. Zühdü Paşa bütçe denkleğinin sağlanması için alınması gereken tedbirleri uzun uzadıya kaleme almıştır.

Zühdü Paşa yazısında, bütçe denkleği meselesini şöyle açıklamaktadır; pek çok devletin tarihine bakıldığında bütçe denkleği konusu çok tecrübelerden sonra mali yönetimlerini mükemmelleştirdiklerinde kazandıkları bir sonuçtur. Osmanlı'da da Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığı günden beri bu amaçlarla memleketin mali durumunu düzeltmek ve yüceltmek için gayret ve çaba göstermiştir. Bu gayret ve çabanın bir sonucu olarak birçok mali tanzim ve ıslah çalışmaları ortaya çıkmış ise de padişahın ümit ettiği sonuçlara henüz ulaşılammıştır. Bundan dolayı yeni bir

²¹³Hidayet Kara, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Kara Ordusu (1876-1908)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013, s.73.

²¹⁴ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 1456/109148, H 12.11.1317 M 14.03.1900 ve Bölükbaşı, *Mali İdare*, s.93.

²¹⁵ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 1463/109691, H 27.11.1317 M 29.03.1900. ve Bölükbaşı, *Mali İdare*, s.93.

komisyon teşkil edilmesi emredilmiştir. Bu doğrultuda 1316 (1898-99) mali yılının bütçesinin denkleştirilmesi için çalışmalara başlandı. Tüm devlet dairelerince gelirlerin arttırılması ve tasarruf kaideleri ile masrafların azaltılması gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Hem padişahın beklentilerini karşılamak hem de gelirlerin arttırılması masrafların kısılması için çalışmalarda bulunulmuştur. Padişahın emrine binaen çalışmalar yürütülmüş fakat yalnızca Defter-i Hakanî gelirlerinin çoğaltılmasına dair olan emri yerine getirilebilmiştir. Diğer dairelerden gelen yazılara bakıldığında onların gelirlerini arttırmanın ve masraflarını kısmanın mümkün olmadığı görülmüştür. Adı geçen dairelerden gelen bütçelerde maaşlara yapılacak yeni ve büyük zamların teklif edildiği anlaşılmıştır. Bu da padişah emrine aykırı bir durum oluşturmaktadır. Komisyonun ortaya koyduğu tekliflerin büyük çoğunluğunun reddi tabii ise de gelirlerin arttırılması ve giderlerin azaltılmasına dair komisyonca bir işlem yapılacak olsa bunun nitelik ve niceliğinde bir isabet ortaya çıkmayacaktır. Ve o devlet daireleri komisyonun yapacağı işlemlere muhakkak itiraz edeceklerdir. Padişah da uygun görürse adı geçen bütçenin padişah emri doğrultusunda yapılması ve böylece devletin mali itibarının arttırılması için devlet dairelerinin gelirlerinin arttırılıp giderlerinin azaltılmasına mümkün mertebe çalışılması gerekmektedir. Bu uğurda yeni usul ve yöntemler bulmak icap etmektedir.²¹⁶

Zühdü Paşa'nın yazısı bütçe konusunda izlenecek yolu özetlemekte, atılacak adımları müspet ve menfi yönleri ile padişaha bildirmektedir.

Bütçe konusu oldukça teferruatlı olduğu için Umur-ı Maliye Komisyonu her dairenin tek tek bütçesini çıkarmak yerine, nezaretlerde komisyona bağlı çalışacak ufak komisyonlar kurulmasına karar verdi. Oluşturulacak küçük komisyonlar, bünyesinde bulunduklarını nezaretin bütçesini çıkararak bunları Umur-ı Maliye Komisyonu'na gönderecek böylece, Umur-ı Maliye Komisyonu düzenli bir bütçe planı hazırlayacaktı. Fakat işler beklenildiği gibi gitmedi. Nezaretler istenilen bütçe hesabı pusulalarını verilen süre içinde komisyona iletemedi. Bunun üzerine Zühdü Paşa riyasetindeki asıl komisyon bütçeyi; hükümet, resmi daireler, Duyun-ı Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası ile bağlantılı, onlardan aldığı verilerle

²¹⁶ BOA, *Yıldız-Maliye Nezareti Maruzatı*, 19/75, H 25.12.1317 M 26.04.1900.

hazırladı.²¹⁷ Hazırlanan bütçeye göre 1316 (1898-1899) yılının gelirleri 1.994.577.645, giderler ise 2.440.663.438 kuruştur.²¹⁸ Bütçedeki açık 446.085.793 kuruş olarak hesaplanmaktadır. Komisyon, hazırlanan bütçeye göre önlemler alma çabasına girdi. Bütçe açığının ancak gelirleri arttırmak ile kapatılabileceğinin bilincinde olan komisyon, vergilerin ıslah edilmesini önerdi. Komisyon, vergilere zam yapmadan, vergileri düzenli toplamanın ve vergi kaçakçılığını önlemek için yoklama yapılmasının daha rasyonel olduğunu ve bu uygulamanın uzun vadede maliyeye zarar vermeyeceğini savundu. Bu uğurda atılan ilk adımlardan biri emlak vergisi üzerinden gerçekleşti. 23 Aralık 1899 tarihinde İstanbul'da alınacak emlak vergileri yoklama işlemine tabii tutuldu.²¹⁹

Vergiler üzerinden düzenlenen uygulama, ağnam resmi gibi her yerden eşit miktarda alınmayan vergileri de kapsıyordu ki komisyon ve Maliye Nezaretinin koordineli çalışmaları üzerine, ağnam vergisinin her sancaktan eşit alınması sonucunda hazineye 2.500.000 kuruş fazladan para gireceği tespit edildi. Komisyon, bu verginin her sancaktan eşit miktarda alınmasını önerdiyse de bu görüş Meclis-i Vükela'da veto edildi.²²⁰

Hükümet iki yıl önce yürürlüğe koyduğu “vergi borcunu öde faiz silinsin” politikasını Umur-ı Maliye Komisyonu'na havale etti. Hazineye vergi borcu olan halka, belirlenen süre zarfında borç ödemesi gerçekleşirse borcun faizinin silineceği taahhüt ediliyordu. Zühdü Paşa'nın komisyonu bu uygulamayı yeniden yürürlüğe koyduysa da halk kısa süreliğine yürürlükte olacak olan bu uygulamadan haberdar olamadı. Hükümet izniyle süre uzatıldı.²²¹

Komisyonun ilgilendiği bir diğer konu da yabancı devletlerin alacağı imtiyazlar konusuydu. Hükümet komisyona imtiyaz tekliflerini gerekçelere bağlı reddetme yetkisi vermişti. 1900 yılında Belçikalı bir heyet kibrit ve kav inhisarı imtiyazı talep etmişti. Belçikalı heyetin temsilcisi Emil Pavloveski kibrit ve kav inhisarı için istenilen imtiyazın verilmesi halinde hükümete 1.000.000 liraya kadar

²¹⁷ Bölükbaşı, *Mali İdare*, s.94.

²¹⁸ BOA, *Yıldız-Maliye Nezareti Maruzatı*, 19/77, H 29.12.1317 M 30.04.1900.

²¹⁹ Bölükbaşı, *Mali İdare*, s.94.

²²⁰ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 1442/108086, H 14.10.1317 M 15.02.1900 ve Bölükbaşı, *Mali İdare*, s.95.

²²¹ Bölükbaşı, *Mali İdare*, s.96.

çıkacak bir kredi açılabileceğini söyledi. Cazip teklife rağmen Zühdü Paşa, tütün rejisi ile yaşanan kötü durumun tekrar yaşanmaması için imtiyaz talebini reddetmiştir.²²²

Sultanın kurulan bu komisyona olukça önem verdiği ve komisyon çalışmalarını önemli ölçüde desteklediği görülmektedir. Maliyenin ıslah edilmesi konusundaki umutlar Zühdü Paşa riyasetindeki bu komisyona bağlanmıştır. Komisyonun aldığı kararlar hem Bab-ı Âli hem de padişah tarafından destek görmüştür. Örneğin 12 Zilkade 1317 (14 Mart 1900) tarihinden itibaren Rüsumat hasılatından Zühdü Paşa'nın bilgisi ve izni dışında hiçbir harcama yapılmayacağına dair alınan karar Padişah ve Bab-ı Âli tarafından onanmıştır. Zühdü Paşa'nın riyasetindeki komisyon maliyenin mihenk taşı olan konular hakkında uzun görüşmeler yapmış, sorunlu olan meseleleri çözmek için uğraşmıştır. Zühdü Paşa'nın mali becerileri ile şekillenen komisyonun maliyeyi ıslah etmek ve borç almadan ekonomiyi kalkındırma çabaları zaman zaman sonuç vermiş olsa da sorunların fazlalığından ve girift yapısından dolayı çözüm önerileri bazen sürüncemede kalmıştır.

2.6 Layihalar

2.6.1 Zühdü Paşa'nın Duyun-ı Umumiye ve Tevhid-i Duyun Üzerine Kaleme Aldığı Layiha

Duyun-ı Umumiye İdaresi 20 Aralık 1881 tarihli Muharrem Kararnamesinin doğal bir sonucu olarak “Duyun-ı Umumiye Meclisi” adıyla kurulmuştur. Meclis; İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya, İtalya, Hollanda ve Osmanlı alacaklılarının her biri bir üye bulunduracak şekilde organize edilmiştir.²²³ Kısa sürede örgütsel anlamda bir hayli genişleyen idare çok geçmeden Osmanlı maliyesine rakip duruma gelmiştir.²²⁴

²²² BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 1442/108130, H 02.12.1317 M 03.04.1900. ve Bölükbaşı, *Mali İdare*, s.96.

²²³ Cevdet Küçük, Tevfik Ertüzün, “Duyun-ı Umumiye”, *TDV*, Cilt 10, İstanbul 1994, s.60.

²²⁴ Çağlar Kayder, *Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.648.

Zühdü Paşa Maarif Nazırı iken borçların ödeme planına ve Duyun-ı Umumiye İdaresinin ortadan kaldırılmasına ilişkin bir rapor kaleme almıştır.²²⁵ Rapor 1317 (1899-1900) tarihlidir.*

Raporun ana teması Osmanlının tüm borçlarını birleştirmektedir. Üç mülahaza şeklinde kaleme alınan layiha; dört ana konu üzerinden şekillenmiştir. İlk plan, borçların vadesini uzatmak ikinci plan, ikramiye miktarlarını azaltmak, üçüncü plan anapara ödemesinin faizini yüzde yarıma düşürerek yeni bir ödeme yapılandırması yapmak son plan ise Avrupa veya Amerika'dan borç para alınması ve Duyun-ı Umumiye'nin kapatılmasıdır.

Hâlihazırda 836.503.000 sterlinlik borç ödemesi üzerinden ödeme planları hazırlayan Zühdü Paşa'nın ele aldığı ilk konu borçların tahsil süresi ile ilgilidir. Osmanlı borçlarının %4'lük faiz miktarı üzerinden 42 senede ödenmesi planlanmıştır. Zühdü Paşa layihasında belirlenen 42 senelik borcun süresinin uzatılarak 56 senede ödenmesini tavsiye etmiştir. Böylece faiz yine %4 olarak hesaplanacak fakat aylık ödemeler düşecektir. Bu durumda senelik ödeme 1.742.000 liradan 1.272.000 liraya inmiş olacaktır. Bu ödeme planına göre 469.600 küsur lira tasarruf edilmesi gerekmektedir. Planın gerçekleşmesi için eski tahviller piyasadan çekilmeli yerine yenileri basılmalıdır. Zühdü Paşa eski tahvillerin toplanmasını hızlandırmak adına, senede dört defa çekilen kuralı tahvilatların ikramiye miktarının düşürülmesini önermektedir. Düşürülen promes miktarları sayesinde Osmanlı devletinin elinde daha fazla para kalır ve bu kalan para eski tahvillerin toplanması için harcanabilir. Bu sistem uygulanır ise eski tahvillerin imha edilme süresi kısılır.

Rumeli demiryolları, ilkinde 752.0000 ikincisinde 1.230.000 olmak üzere iki kez tahvil basmıştır. Bu tahviller, Paris ve Londra hariç olmak üzere 28 borsada işlem görmektedir. Zühdü Paşa, ikramiyelerden arta kalan parayla bu borsalardaki tahvillerin toplanmasını önerir.

²²⁵ BOA, *Yıldız- Esas Evrak*, 11/13, H.06.04.1327 M 27.04.1909.

*Belgenin orijinalinde tarih ibaresi bulunmamakla beraber arşiv kaynaklarında belge 1327 (1909-1910) tarihi ile kaydedilmiştir. Fakat Zühdü Paşa o tarihte vefat etmiştir. Belgenin, 1317 (1899-1900) tarihinde Zühdü Paşa Maliye Islah Komisyonu Başkanı iken yazıldığı düşünülmektedir.

Rumeli demiryolları ile ilgili yeni tahvilatlarda yüzde yarım anapara ödemek yerine ödeme müddetini on dört sene uzatıp anapara ödemesini de %1'e çıkarmayı teklif eder. Paşa, eğer öneri kabul edilirse 42 senede 5.906.300 kûsur lira ödeme yapılacağını belirtir. Düzenlenen ödeme planı sayesinde faizden 142.342 lira kâr edilecektir.

Zühdü Paşa'nın ele aldığı bir diğer mesele de Deutsche Bank'tan alınan istikrazların ödeme planına ilişkindir. Deutsche Bank'tan alınan 4.000.000 liralık borcun %5 faiz %1 anapara ödemesi, 1.109.627 liranın da %5 faiz %1 anapara ödemesi vardır. Zühdü Paşa bu borçla beraber, öşür vergisine bir miktar zam yapılmasını, yeni tahviller çıkartarak eski tahvil oranlarının %4 faiz ve %1 anapara ödemesi olarak düzenlenmesini önermiş borçların Duyun-ı Umumiye idaresine devredilmesi gerektiğini belirtmiştir. Zühdü Paşa, vergi kalemlerinin çoğunun Duyun-ı Umumiye İdaresine devredildiğini, aşar ve ağnam resimlerinin de adı geçen idarece toplanması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü demiryolları için teminat akçesi olarak gösterilen aşar vergisi gereğinden fazla tevdi edilmektedir bu da fazlalığın geri alınmasını güçleştirmektedir. Bu durum hazinenin yönetimini zorlaştırmaktadır. Tevdi edilen aşarın belli bir düzene konulması gerekmektedir. Zühdü Paşa, buradan bir tasarruf kapısı açılacağı değerlendirilmesinde bulunmuştur.

Layihada son olarak Avrupa ve Amerika'nın büyük sermayedarlarından yapılacak bütün bir borçlanma ile Duyun-ı Umumiye idaresinin tamamen kaldırılması teklif edilmiştir. Paşanın, bütün rejisinin kaldırılmasını da teklif ettiği görülmektedir.

Zühdü Paşa vefat ettikten sonra sunduğu önerilerin bazılarına icabet edilmiştir. 14 Eylül 1903 tarihinde hükümet ile Duyun-ı Umumiye İdaresi arasında Tevhid-i Duyun sözleşmesi imzalanmıştır.²²⁶

2.6.2 Zühdü Paşa'nın Tezyid-i Varidat Tenkis-i Masarifat Hakkında Layihası

Zühdü Paşa'nın ekonomik zorlukların etkilerini en aza indirmek, devleti içinde bulunduğu durumdan bir nebze olsun kurtarabilmek için kaleme aldığı layihalar içinde önemli bir yere sahip olan "Tezyid-i Varidat Tenkis-i Masarifat" adlı

²²⁶ Yılmaz, *Hukuki-İktisadi-Mali Yönleriyle Osmanlı Borçlarının (Duyun-u Umumiye-i Osmaniye'nin Tasfiyesi Meselesi*, s.3435.

raporunda gelirlerin arttırılması giderlerin azaltılması için öneriler derlemiştir. Zühdü Paşa'nın raporunun muhtevası şu şekildedir;²²⁷

Osmanlı Devletinde, Tanzimat fermanının getirdiği modernleşme kapsamında, 1858 yılında Tahrir-i Emlak Nezareti kurulmuş, 28 Aralık 1860 tarihinde de tahrir-i nüfus ve emlak işlerine dair talimname hazırlanarak uygulamaya koyulmuştur. Talimnamenin asıl amacı, emlak vergisini sağlam ve gerçekçi bir zemine oturtmak, emlak sayımını hatasız yapmaktır. Bu bağlamda, emlak mülkiyetine ilişkin türlü belgeler incelenmiş, camiler, mektepler ve miri binalar defterlere kaydedilmiştir.²²⁸ Akar vergisi sahiplerinden hem akar hem de kıymet vergisi alınması gibi karışıklıklar yüzünden emlak vergisi 16 Şubat 1880 tarihinde revize edilmiştir. *Yapılan değişikliklerle; öşür veren arazi ve arsaların kıymetlerinin %4'ü, öşür vermeyen arazi ve arsaların kıymetlerinin %8'i, kıymeti yirmi bin kuruşa kadar olan ve sahibi içinde ikamet eden meskenlerin kıymetlerinin %4'ü ve kıymetleri yirmi bin kuruştan fazla olan tüm emlakin ve kıymeti kaç kuruş olursa olsun kiraya verilen akarların kıymetlerinin %8'i nispetleri uygulanmaya başlanmıştır.*²²⁹

Zühdü Paşa layihasında bu konuya ilişkin şöyle bir öneride bulunmuştur;

Emlak vergisi, meskenlerden ve mesken gelirinden alınan vergi olmak üzere ikiye ayrılır. Vergi, akardan %1 meskenden %8 alınır. Mesken vergisinin 20.000 kuruşa kadar olanları %4'ten hesaplanır. Zühdü Paşa değeri 50.000 den fazla olan evlerin vergisinin %10'a çıkarılmasını teklif etmiştir. Yeni vergi oranının hem ahaliye ağır gelmeyeceğini hem de hazineye önemli gelir kapısı açacağını düşünmektedir.

Genişliği ve çapı belli olan arazinin sınırları belirlenip yine dönüm ve çapı fazla görünen arazinin fazlasından ayrıca vergi alınması teklif edilmektedir. Zira

²²⁷ BOA, Yıldız-Esas Evrak, 45/41, H 29.07.1317 M 03.12.1899. ve Sinaplı, *Ahmet Zühtü* s.31-38.

²²⁸ İlhan Tekeli- Selim İlkin, "8 Aralık 1860 Tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlake Dair Talimatname'nin Osmanlı Modernite Projesi Açısından Okunması Üzerine"

https://www.academia.edu/30131925/28_Aral%C4%B1k_1860_Tarihli_Tahriri_N%C3%BCfus_ve_Emlake_Dair_Talimatnamenin_Osmanl%C4%B1_Modernite_Projesi_A%C3%A7%C4%B1s%C4%B1ndan_Okunmas%C4%B1_%C3%9Czerine, s.29. ET: 04.07.2023.

²²⁹ Mert Cemal Aygün, *Osmanlı Devleti'nde Kazancın Vergilendirilmesi Teşebbüsleri (1907-1914)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s.21-22.

arazi tahrirlerinde ahalinin vergiyi düşük ödeyebilmek için birçok yerde vergi memurlarını aldatarak arazilerini olduğundan daha küçük gösterdikleri bilinmektedir. Vergi alınmayan arazinin yeniden düzenlenmesiyle birlikte fazla arazilerin vergiye bağlanmasının mümkün olacağı belirtilmiştir. Böylece birçok arazinin zamanla el değiştirmiş olduğu görülecek bu da yeniden tapular düzenlenmesine ve önemli miktardaki tapu gelirlerinin hazineye aktarılmasına yol açacaktır. Zühdü Paşa'nın raporuna göre, her beş yılda bir bu arazi teftişleri yapılmalı ve bu sahadaki kayıpların önüne geçilmelidir. Bu bağlamda vergi tahsilatlarının bir takvime kavuşturulması tahsilat düzeni için çok önemlidir. Ziraatla uğraşan ahalinin eline para geçtiği dönemlerin araştırılıp vergilerin bu dönemlere göre toplanması ahalinin de zarardan kurtulmasını mümkün kılacaktır. Burada ortaya konan bir örnekte vergi tahsil zamanlarında murabahacıların ahalinin elindeki ürünü fahiş fiyatlarla alıp onları zarara uğrattıkları ortaya konulmuştur. Dolayısıyla yılın belirli günlerinde tahsilata çıkmanın uygun olacağı değerlendirilmiştir. Burada anlatılmak istenen, harman vaktinden itibaren vergi tahsiline başlamanın hem ahalinin dara girmesini engelleyeceği hem de hazine açısından faydalı olacağıdır.

Zühdü Paşa'nın layihada ele aldığı bir diğer konu da Temettü' vergisi üzerinedir. Temettü' vergisi tüccardan alınan bir vergi çeşididir. Bu vergi yerli ve yabancı tüccarlardan alınmaktadır fakat Yunanistan ve İran dışındaki bütün yabancı devletler bu vergiden muaf tutulmuştur. Bu sebeple diğer tüccarların Osmanlı tüccarına karşı bir üstünlükleri söz konusudur.

Zühdü Paşa, yabancı devlet tüccarlarına da bu verginin uygulanması gerektiği kanaatindedir. "Diğer tüccarlara da vergi uygulamasında bulunalım ki onlarla bizim tüccarımız arasında bir eşitlik husule gelsin" demektedir.

Yabancı devlet tebaasından olan tüccarların mağaza ve dükkânlarından hem akar hem de temettü' vergisi alınmalıdır. Böylece hem hazine bundan yararlanacak hem de fakir ahaliye ve düşük bütçeli esnaf ve tüccara bir yük yüklenmemiş olacaktır.

Raporda yazılan diğer bir konu, devletin önemli gelirlerinden olan bedel-i askeri hakkındadır. Bu vergi gayrimüslimlere tevzi olunmuştu. Verginin

toplanmasında pek çok sorun yaşanmaktaydı. Bu usulün değiştirilmesi şimdilik mümkün görülmemekle birlikte her cemaatin ruhani reislerinin vakti zamanında tahsilat defterleri hazırlayarak hükümete göndermesi ve bu işin de bir takvime bağlanması teklif edilmiştir. İzmir’de olduğu gibi muhtarların dağıtacağı tahsilat koçanları şeklindeki usulün gayet uygun olduğu ve bunun tüm memlekete uygulanması gerektiği ifade edilmiştir. Böylece tahsilat işinin cemaat tahsildarlarından kurtarılacağı öngörülmüştür. Bu vergi türü Müslüman halktan da alınmaktadır. Aradaki farkın giderilmesi ve her iki taraf arasında bir eşitlik sağlanması teklif edilmiştir. Zühdü Paşa, her iki taraf içinde uygun olduğunu düşünerek bu vergi bedelinin 60 kuruşa çıkarılmasını önermiştir. Bu meblağa kimsenin itiraz etmeyeceği ve hazinenin de bundan faydalanacağı görüşündedir.

Raporda yer alan diğer bir öneri aşar vergisi miktarı ve ödemeler üzerinedir. Osmanlı devletinde aşar vergisi %10 alınmakta olup buna zamanında maarif ve menafi hisseleri eklenince %12’e çıkarılmıştır. Bu verginin, ahaliye 1\8 oranında tanıtılıp %12,5 a çıkarılması uygun görülmektedir. Bu %12,5’un % 1,5’u maarif ve menafi hisselerine ayrılıp kalan %11’i öşür vergisi olarak tahsil edilebilir. Bu yeni ödeme şekline bazı servet sahipleri itiraz edebilir ise de verginin devletin deniz kuvvetlerini güçlendirmek için tahsis edileceği söylenmeli, böylelikle onların muhtemel itirazları engellenmelidir. Zühdü Paşa hem alınan vergileri ölçülü bir şekilde güçlendirmeye çalışmakta hem de ileri görüşlülüğü ile gelebilecek engelleri önceden tahmin ederek engelleme girişimlerinde bulunmaktadır.

Zühdü Paşa’nın ele aldığı diğer bir konu tütün rejisi üzerinden ilerlemektedir. Ona göre, tütün tekeli devletin bu sahadaki istifadelerini engellemektedir. Tütün rejisindeki imtiyazın bir an evvel sonlandırılması hazine için yararlı olacaktır. Zühdü Paşaya göre imtiyazlar son bulduğunda artık Osmanlı parası Avrupalılara kaptırılmayacaktır.

Raporun, gelirlerin arttırılmasını konu alan kısmında son olarak tapu orman ve maden hasılatları ile ilgili bir takım projeler öne sürülmüştür. Zühdü Paşa bunları daha sonraki bir tarihte sunacağını ifade etmiştir.

Raporun diğer bir kısmı da giderlerin azaltılmasını konu almaktadır.

Zühdü Paşa'nın layihasına göre, 1880-1881 tarihindeki genel bütçedeki esaslar ortaya konularak devlet dairelerince yapılmış zamlar soruşturulup hangi masrafın hangi nedenden dolayı arttırıldığına dair gerekçeler ortaya serilmelidir. Zühdü Paşa İstanbul'a geçici bir görevle gelip bu konuları görüşmesi gerektiğini belirtmiştir. Zühdü Paşa'nın valilik görevleri dışında İstanbul'dan pek ayrılmadığı göz önüne alındığında kendisinin rahatsızlığı nedeniyle tedavi maksadı ile başka bir yerde bulunduğu kanısına ulaşılmaktadır. Zühdü Paşa raporun bu bölümünde bilhassa devlet dairelerince yapılan masrafların gerekçelerinin iyice araştırılıp ortaya konulması gerektiği üzerinde durmaktadır.

Öncelikle mevcut kanunların hazinece dikkate alınması gerekir alınmadığı için merkezde ve vilayetlerde mali işlemler çok karışık bir haldedir. Vergi tahsilatı konusunda görevlendirilen memurların görevlendirilme usullerinin düzenlenmesi gerekir bu alanda yapılan hatalar pek çok gidere sebep olmaktadır. Görevlendirilen maliye müfettişleri yeni masraflara kapı açmaktadır. Müfettiş görevlendirmesine gerçekten ihtiyaç olup olmadığı derinlemesine araştırılmalıdır. Zühdü Paşa'nın raporuna göre her vilayette birçok maliye müfettişinin görevlendirilmesine gerek yoktur. Alternatif olarak işleri yürütecek dokuz kişi gerekmektedir. İstanbul'daki maliye hazinesinde olup gereken yerlere gönderilmek üzere bir başmüfettiş dört muavin dört adet de kâtip teftiş işlemlerini rahatlıkla yürütebilecektir. Vilayetlerin maliyesi yeterince incelenmemektedir. Vilayetlerin mali işlerinin ıslah edilmesi gerekmektedir. Merkezi hazine ile vilayetler arasındaki ilişki bir an önce düzenlenmelidir.²³⁰

Zühdü Paşa oldukça önemli konularda önerilerde bulunmakla beraber, devletin mali sıkıntılarını çözebileceğine inandığı dinamiklerin uygulanmasını talep etmektedir.

²³⁰ BOA, *Yıldız- Esas Evrak*, 45/41, H 21.07.1317 M 03.12.1899.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ZÜHDÜ PAŞA'NIN MAARİF NAZIRLIĞI DÖNEMİ

Günümüzde Milli Eğitim Bakanlığına denk gelen Maarif Nezaretinin tarihini Sultan II. Mahmud dönemine kadar götürmek mümkündür. Sultan II. Mahmud döneminde, 1838 senesinde, sıbyan, rüştiye ve âli mekteplerin teşkil edilmiş olması daha sonradan gerçekleştirilecek eğitimsel gelişimlerin temelini atmıştır.²³¹ İlerleyen süreçte Tanzimat ve Islahat fermanlarının da etkisiyle Osmanlı eğitim sistemi çeşitlenen okullarda herkesin istifade edeceği bir kurumlaşmaya gitmiştir. Maarifin bir nezaret çatısı altında birleşmesi ise 1857 yılında gerçekleşmiştir. Eğitimi sistematik bir zemine oturtmak için kurulan nezaretin ilk nazırı Abdurrahman Sami Paşa'dır. Cumhuriyet dönemine kadar varlığını devam ettiren kurum, rejim değişiminin ardından Maarif Vekâleti ismini almıştır.²³²

Zühdü Paşa tüm Maarif Nazırları arasında çok özel bir yere sahiptir. Kendisi on yıl aktif olarak bu görevde bulunmuştur. Zühdü Paşadan önce Maarif Nazırı olan Münif Paşa da aralıklarla on sene (üç kez) Maliye Nazırlığı görevini ifa etmiştir.²³³ Tecrübeli devlet adamı 1892 yılında azledilmiş yerine Zühdü Paşa getirilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde en uzun süre Maarif Nazırlığı görevini yürüten isim Şükrü Bey'dir. Kendisi dört sene Maarif Nezaretinde çalışmalar yürütmüştür.²³⁴

Sultan II. Abdülhamid dönemi eğitim politikaları bazı çevreler tarafından eleştirilmekte, bu dönemde eğitimin “yobaz ve din eksenli” ilerlediği, bu durumun da ülkeyi çağdaşlaştırmak yerine geriletmediği savunulmaktadır.²³⁵ Zühdü Paşa, bu dönemde on sene kadar Maarif Nazırlığı görevinde bulunduğundan dönemi ilgilendiren eleştirilerin öncelikli muhataplarından biri konumundadır. Zühdü Paşa'nın birlikte görev aldığı önemli devlet adamlarının paşa ile ilgili aktardığı anekdotlarla beraber eğitimin ilerlemesi için yaptığı girişimler göz önünde

²³¹ Ali Akyıldız, “Maârif-i Umumiyye Nezareti”, *TDV*, Cilt 27, Ankara 2003, s.273.

²³² Mustafa Selçuk, “Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiyat Araştırmaları Literatürü Dergisi*, 6(12), 2008, s.727.

²³³ Betül Batır, “Türk Eğitim Reformunda Bir İsim: Mehmet Tahir Münif Paşa”, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, 2004, s.14.

²³⁴ Mehmet Salih Erkek, “II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28(2), 2013, s.387.

²³⁵ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlıda Eğitimin Modernleşmesi(1839-1908)*, İletişim Yayınları, (çev: Osman Yener), 2019 İstanbul, s.11.

bulundurulduğunda ve yine Sultan II. Abdülhamid döneminde açılan eğitim kurumları incelendiğinde döneme ilişkin olarak yapılan eleştirilerin yoğun olduğu kanısına varılmaktadır.

Asıl uzmanlık alanı maliye olan Ahmed Zühdü Paşa on yıl boyunca Maarif Nezaretinde görev almış ve bu makamda görevli iken vefat etmiştir. Maarif nazırı iken Osmanlı Devleti için milli ve saygın bir eğitim programı hedeflemiş, eğitim modernleştirilmeye çalışılır iken mili değerlerden taviz verilmemesi yolunda da öneriler geliştirmiştir. Zühdü Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde ortaya koyduğu fikirler ve aşağıda da belirtileceği üzere yürüttüğü faaliyetler göz önüne alındığında onun çalışmalarının kendisini diğer nazırlar arasında seçkin bir konuma taşıdığı görülmektedir. Mekteplerde eğitim gören gençlerin daha ahlaklı yetiştirilmesi gereğini savunan paşa aynı zamanda dönemin büyük sorunlarından olan beyin göçü meselesi üzerine layihalar kaleme alarak bu durumun önüne geçebilmek için önemli girişimlerde bulunmuştur. Gençlerin ideolojik ve kimi zaman sapkın olan fikirlerinin gelecek zamanda ülkeye vereceği zararı tahayyül edebilen paşa konunun hassasiyeti üzerinde durmuştur.

Zühdü Paşa'nın Maarif Nazırlığı yaptığı dönemde eğitimdeki sansür meselesi oldukça gündemdedir. Yazılı eserler ilk kez Sultan II. Abdülhamid döneminde değil, Sultan Abdülaziz döneminde sansürlenmeye ve yasaklanmaya başlanmıştır fakat Sultan II. Abdülhamid döneminde bu yasaklar için denetleme kurumları kurulmuş ve birçok daire bu konuda görev almıştır. Sultan II. Abdülhamid konuyu daha düzenli, sistematik ve kurumsal bir hale getirmiştir.²³⁶ Bu çerçevede özellikle Fransız İhtilaline ilham olmuş olan J.J Rausseau ve Voltaire gibi yazarların eserlerinin yasaklandığı görülmektedir. Ahmed Zühdü Paşa'nın nazırlığı döneminde, Sultan II. Abdülhamid'in yayın yasağı politikası kapsamında basımı ve dağıtımı engellenen kitaplar arasında, Jöntürklerden olan Namık Kemal, Mizancı Murat gibi isimlerin

²³⁶ Filiz DıġıroĖlu, "II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyât", (Ed. Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbay), *Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi*, TBMM Milli Saraylar, s.632.

eserlerinin yanında Ahmed Cevdet Paşa'nın "Kıyas-ı Enbiya ve Tarih-i Hulefa" isimli kitabı da yer almaktadır.²³⁷

Sultan II. Abdülhamid döneminde harflerin de sıkı denetim altında olduğu, sultan için kullanılan kelimelerde herhangi bir harfin düşmesi sonucu kelimenin manası büsbütün değişerek başka anlamlar tezahür edebileceğinden gazete ve dergilerin sultandan bahsederken ekstra özenli davrandıkları görülmektedir. Yasak ve sansür politikası kapsamında yalnızca kitaplar, dergiler gibi eserlerin değil sözcüklerin de yasaklandığına rastlanmaktadır. Örneğin; Genç Osmanlıları çağırttığı için; genç, Avrupalıların Osmanlı için kullandığı hasta adam lafzından dolayı; hasta, Sultan II. Abdülhamid'e bazı çevrelerce "Kızıl Sultan" denildiği için; Kızıl sözcüklerinin sözlüklerde kullanımı yasaklanmıştır. Jacques Loria isimli Fransız'ın anılarında aktardığına göre; 'beniâdem mahlûkatın hâkimidir' cümlesinin kullanılması da sakıncalıdır çünkü ülkede hâkim olan tek kişi padişah'tır.²³⁸

Sultan II. Abdülhamid'in sansür politikası devletin her vilayetinde aynı sıkı denetime sahip değildir. Örneğin İstanbul'daki sansür yasağı denetimi ile Selanik'teki bir değil, Selanik ve görece diğer vilayetler daha serbestti.²³⁹ Sultan II. Abdülhamid'in sansür yasağının en sıkı bir şekilde payitahtta işleminin sebebinin, başkentte yaşayan halkın okuduklarından etkilenerek gizli gizli örgütlenmelerini engellemek olduğu düşünülmektedir. Bu denetim, halkın, özellikle de dışardan fikir ithal eden aydınların yazılarının etkisi altında kalarak olası bir isyan, suikast veya darbe girişimine katılmalarını fikren engelleme hamleleridir.

Bu politikanın getirdiği yasaklar çerçevesinde pek çok yabancı eserin de Osmanlı ülkesine girişi engellenmiştir. Zühdü Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde bu politikaya uygun gelişmeler yaşanmıştır. Devletin resmi ideolojisine ters düşeceği düşünülen, yozlaştırma ve mevcut sistemden uzaklaştırmaya yönelik politikalar reddedilmiş, bu amaca hizmet ettiği düşünülen basılı eserler yasaklanmıştır. Fakat sıkı denetime rağmen ülkeye giren her yayın kontrol altına alınamamıştır. Çünkü

²³⁷ Çağrı Çalışkan, *II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019, s.4

²³⁸ Loria, *Türkiye'de Sansür Eğlenceleri*, s.99.

²³⁹ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, (Çev: Ali Berkay), Homer Kitapevi, İstanbul 2006, s.182.

Osmanlının sansür denetimine takılacağı bilinen yabancı eserler ve yasaklı yayınlar; posta paketlerinde veya büyük sandıkların içinde görünüşte legal fakat kaçakçılık mahiyetinde olduğundan illegal bir şekilde yabancı konsolosluklara gönderilerek ülkeye sokulabilmekteydi.²⁴⁰

Zühdü Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde sansür yasağına verilebilecek örneklerden biri de Avukat Markazis'in Marsilya'dan gönderdiği Larousse Ansiklopedisi'ne el konulması hadisesidir.²⁴¹ İçinde “Republique (Cumhuriyet)” kelimesi geçen ansiklopedi, bu kelime yüzünden gümrüğe takılmıştır. Daha sonraları “Republique” kelimesinin geçtiği yerler makasla kesilmiş ve o dönemde ülkede bulunan bazı ansiklopedilerden çıkarılmıştır.²⁴²

Bu dönemde vuku bulmuş bir diğer olay; Ermeni mekteplerinde okutulmak üzere, İngilizceden çevrildiği tespit edilen “Kayıp Cennet” isimli İngilizcesi yasaklı kitaptır. Bu kitap için ruhsat başvurusunda bulunulmuş fakat kitap zararlı olduğu gerekçesiyle ilgili kurumlardan ruhsat alamamıştır. Kitabın hem orijinali hem Ermenicesi yasaklanmış kitaplar kategorisine eklenmiştir.²⁴³

3.1 Komisyonlar

Ülkedeki yayın denetiminin yetersizliği gerekçesiyle, 1891 yılında daha önceden kurulmuş olan Encümen-i Teftiş ve Muayene Komisyonu'nun basımına izin verdiği kitapları detaylı bir şekilde inceleyerek raporlamak üzere Zühdü Paşa riyasetinde beş azadan oluşan ikinci komisyon teşkil edilmiştir. Zühdü Paşa'nın riyasetinde kurulan ikinci komisyonun görevleri arasında okullarda okutulmak üzere kitaplar yazmak ve mevcut kitapları teftiş etmek de vardır. Komisyon azaları, Türkçe ve Arapça kitap ve piyesler ile birlikte Bulgarca, İtalyanca ve diğer yabancı dillerdeki kitapları incelemekle görevlendirilmiştir. Komisyonunda görev alan Zühdü Paşa, Arapça kitaplar ile Türkçe piyesleri bizzat kendisi teftiş ederek komisyonun diğer azaları ile birlikte bir rapor hazırlamıştır. Rapora göre senede 600 Türkçe piyes oynanmaktadır. Bu durum dönemin sosyal ve kültürel hayatının da oldukça canlı

²⁴⁰ Jacques Loria, *Türkiye'de Sansür Eğlenceleri*, (Haz. Arda Odabaşı), Siyasal Kitabevi, Ankara, 2016, s.98.

²⁴¹ BOA, *Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi*, 825/86, H 24.11.1309, M 20.06.1892.

²⁴² Erol Üye Pazarcı- Ahmet Ümit, “Sultan II. Abdülhamid'in Polisiye Roman Merakı”, (Ed. Melek Özyetgin), *Yıldız Saray Sohbetleri*, Sultan II. Abdülhamid Uygulama Ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2016, s.71.

²⁴³ BOA, *Maarif Nezareti- Mektubi Kalemi*, 177/51, H 22.01.1311 M 05.08.1893.

olduğunu göstermektedir. Komisyonunda; Maarif Nazırı Zühdü Paşa, Mektep mülkiye-i Şahane Müdürü Abdürrahim Bey, Mekteb-i Gayrimüslim Müfettişi Hasib Efendi, Mekatib-i İdadiye Müdürü Mustafa Bey, Mektep Mülkiye-i Şahane ile Mektep Sultani Azası Zihni Bey ve Ali Nazmiye Bey bulunmaktadır. Zühdü Paşa, komisyonunda çalışacak olan kişilerin hali hazırda bulundukları görevlerin yanında komisyonun verdiği işleri de yapacak olmalarından ve bu durumun adı geçen şahısların iş yüklerini hayli arttıracacağı dolayısı ile kendilerine 4'er gümüş mecidiye ödeme yapılmasını teklif etmiştir.²⁴⁴

Görüldüğü üzere komisyon, liyakat sahibi olduğu düşünülen yüksek bürokratlardan oluşmaktadır. Sultanın sansür politikasının en önemli araçlarından biri olarak değerlendirilen birinci komisyonun yanı sıra Zühdü Paşa'nın teklif ettiği beş kişilik ikinci heyet sultanın bahse konu sansür politikasının sürdürülebilirliğine hizmet eden ikinci bir süzgeç olarak kabul edilebilir.

Ahmed Zühdü Paşa, Maarif Nezaretine atandığı ilk zamanlarda İdadi Mektepleri Müdürü Mustafa Bey'den ilmihal konuları ile ilgili bir eser yazmasını istemiştir. Mustafa Bey de paşanın isteğini gerçekleştirerek “*Mufasssal İlmihal* ile *Mülahhas İlmihal* ve *Telhisu'l-Mülahhas* isimlerinde iki adet eser kaleme almıştır. İlk baskısını 1892, yani Ahmed Zühdü Paşa'nın Maarif Nezaretine ilk atandığı yıllarda yapan ilmihal eseri, Mustafa Bey tarafından, peyderpey sadeleştirilerek herkesin anlayabileceği şekilde kaleme alınmış ve bu eser öğrencilerin seviye durumlarına göre özetlenmiştir. Hem Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın hem de Mustafa Bey'in, hali hazırda kullanılan eserleri yetersiz ve eksik bulmalarından kaynaklanan eleştirel yaklaşımları ve bu eserlerin birbiriyle çelişen bilgilerle dolu olmasının yanında idadilerde okuyan öğrencilerin seviyelerine uygun olmadığı gerekçeleriyle yeni bir ilmihal yazma ve yazdırma girişiminde bulundukları bilinmektedir.²⁴⁵ Mustafa Bey'in kaleme aldığı ilmihalde dinin esasları, namazın farzları gibi temel bilgilerin yanında Hz. Muhammed'in nesebi de anlatılmaktadır.²⁴⁶ Görüldüğü üzere Ahmed Zühdü Paşa çeşitli düzenlemeler yaparak eğitimi iyileştirmeye çalışmıştır.

²⁴⁴ BOA, *Yıldız- Mütenevvi Maruzat*, 57/5 H 03.05.1309 M 05.12.1891

²⁴⁵ Osman Güman, “Tanzimat’tan Cumhuriyete İlmihal Literatürü (1839-1922)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 12 (23), 2014, s.173.

²⁴⁶ Adem Yıldırım, “Osmanlı Türkçesiyle Yazılan İlmihal Eserleri Ve Muhteviyâtı (II) Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Türkçe İlmihaller”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (46), 2016, s.986.

Genel olarak Sultan II. Abdülhamit Dönemi eğitim programlarına bakılacak olduğunda da bu programların dini ve milli bir eğitim modeli hedeflediği görülmektedir.

Ahmed Zühdü Paşa Maarif Nezareti bünyesinde çalışmaya başladıktan sonra eğitim ile alakalı başlıca sorunlarla ilgilenmeye özen göstermiştir. Maarif Nazırı iken kuvvetle muhtemel 1308 (1890-1891) yılında kurulmuş olan ve mektep programlarının tashihi ve ıslahı için çalışmalar yürüten bir komisyonun başkanlığında bulunmuştur. Maliye Nezaretindeki görevleri süresince de birçok yararlı işler yapan komisyonlar bünyesinde çalışan Zühdü Paşa'nın Maarif komisyonundaki çalışma arkadaşları içinde dönemin Mektebi Mülkiye Müdürü ve son vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey'in de olduğu görülmektedir. Komisyon için çalışan beş aza; Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Müdürü Abdurrahman Bey, Mekteb-i Gayrimüslim Müfettişi Hasib Efendi, Mekteb-i İdadiye Müdürü Mustafa Bey, Mektep Mülkiye-i Şahane ile Mekteb-i Sultani Akaid ve Arabi Mualimlerinden Hacı Zinhi Efendi ve kezalik Ali Nazmiye Beydir. Zühdü Paşa riyasetindeki komisyon gerek yaptığı işler gerekse liyakat sahibi azalardan oluşuyor olması sebepleriyle mühim bir konumda bulunmaktadır. Komisyonda; eğitim programlarının ıslahı, mekteplerde okutulan kitaplar ve bunlar vasıtası ile siyasi rejimin eğitime işlenmesi gibi radikal konular hakkında kararlar alınmıştır. Zühdü Paşa riyasetinde çalışan komisyona göre; Fransa, Cumhuriyet Rejimine geçtikten sonra (3. Cumhuriyet, 1870-1940) eğitim programlarına ve mekteplerine Cumhuriyet rejimi gereği öğretiler yerleştirmiş ve bu programı öğrencilere intikal ettirmiştir. Zühdü Paşa, Fransız yüksekokullarında okuyan öğrencilerin %95'inin cumhuriyet rejimini benimseyip rejim taraftarı olarak mezun olduğundan, yalnızca %5'in geleneksel aile eğitimini muhafaza ettiğinden bahsetmiş ve Fransa yüksekokulları ile Osmanlı yüksekokullarını karşılaştırmıştır. Fransa'nın benimsediği rejime uygun olarak mezunlar vermesi gayet doğalken Osmanlı ülkesindeki okullar, ülkenin rejiminden bağımsız programlar sunmakta ve bu mektepler burada eğitim gören çocukları bilgilendirmemelerine ilaveten bir de sapkın fikirlere sahip olmalarına sebebiyet vermektedirler. Ülkede eğitim gören aydınlar okudukları mekteplerin eğitim anlayışlardan dolayı rejim ile bağ kuramıyor ve Avrupa'ya beyin göçü gerçekleştiriyorlardı. Paşa, öğrencilerin istenilen ilim düzeyine erişememelerinin

yanında dine olan bağılıklarının da azaldığından yakınmaktadır. Bazı öğrencilerin istenilen düzeyde dini bilgilerini arttırdıklarını da göz ardı etmeyen paşa, birçoğunun ilkokul çocuğu kadar bile din bilgisine sahip olmamalarından yakınlıkla üniversite mezunlarını sert bir üslup ile eleştirmiştir. Zühdü Paşa'nın riyasetindeki komisyon, işini hakkıyla yapmayan öğretmenlere de değinmiştir. Rejime uygun olan kitapların bazı muallimler tarafından okullarda okutulmadığı, öğretmenlerin derslerde müfredat dışına çıkarak nezaret tarafından onaylanmamış kitaplardan ders verdikleri ve bu durumun önüne geçilebilmesi için okullarda kullanılan metotların ve öğretmenlerin sık sık teftiş edilmeleri gerekliliğinin altı çizilmiştir. Teftiş edilen okullarda tutulan raporların Maarif komisyonunca inceleneceği de bildirilmiştir.²⁴⁷ Komisyonun ne kadar süre aktif faaliyette bulunduğu ve Zühdü Paşa'nın ne kadar zaman komisyon başkanlığı yaptığı tam olarak tespit edilememiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in emri üzerine, eğitim maksadı ile Avrupa'ya gidip geri dönmeyen öğrenciler için de Maarif Nazırı Zühdü Paşa riyasetinde bir komisyon oluşturulmuştur. 1891 yılında çalışmalara başlayan ve on sene faaliyet yürüten komisyonda Avrupa'ya giden ve bir daha geri dönmeyen öğrencileri yurtta tutmak için bazı önlemler alınması gerektiği belirtilmiştir. Komisyon tarafından sunulan öneriler, yıllar sonra bile gündem oluşturmuştur. Zühdü Paşa riyasetindeki komisyon, Osmanlıdaki mekteplerin eksikliklerini tespit ederek bu noksanları tamamlamak üzere çalışmalar yürütmüştür. Komisyon, öğrencilerin yurtdışına gitmelerini engellemek için ülkedeki mekteplerin eğitim sürelerini revize etmeyi teklif etmiştir. Öğrencilerin en çok rağbet ettiği Fransa'nın altı, Almanya ve Avusturya'nın yedi-sekiz senelik eğitim sürelerinin yanında Osmanlıdaki dört senelik eğitimin pek cüzi kaldığını düşünen komisyon üyelerinin tavsiyeleri sonucunda idadilerin eğitim süreleri beş seneye çıkarılmıştır. Padişah iradesi ile İzmir, Selanik ve Beyrut gibi stratejik öneme sahip yerlerde beş senelik idadi eğitimini tamamlayan öğrenciler arzu ettikleri takdirde eğitimlerine ek olarak Mekteb-i Aliye'de ders alabileceklerdi. Devlet böylece beyin göçü verdiği ülkelerdeki eğitim süresini yakalamış oldu. Ülkedeki ıslahat çalışmaları neticesinde mektepler, hedeflenen Avrupa okulları seviyesine çıkarılmaya çalışılmış, din eğitimi de arka plana atılmamıştır. Komisyon din ve ahlak derslerinin bilhassa üzerinde durmuştur. Zühdü Paşa'nın vefatından

²⁴⁷ BOA, *İrade- Dahiliye*, 1295/102449, H 03.11.1308 M 10.06.1891.

sonra da aktif olan komisyon, daha sonraki kararlarında paşanın verdiği fikirleri bir pusula olarak kabul etmiştir.²⁴⁸ Komisyon raporundan anlaşılacağı üzere, hedeflenen olgu hem beyin göçünü önlemek hem de vatanına milletine sadık, din ve ahlak dersleri ile yetişmiş gençlerin ülkede kalarak faydalı işler yapmalarıdır. Bu konudan yola çıkılarak Zühdü Paşa'nın idealleri arasında; milli eğitim programını benimsemiş, değerlerine bağlı, devlete sadık, kültüründen kopmamış gençler yetiştirmek olduğu görülmektedir.

Zühdü Paşa'nın başkanlık yaptığı bir diğer komisyon da "Müessesat-ı Diniyye ve Hayriye-i İslamiye" hakkında incelemeler yapmak için kurulan komisyondur. 19 Kasım 1901 tarihinde padişah iradesi ile çalışmalara başlanmıştır. Evkaf-ı Hümayun Nazırı, Maliye Nazırı ve Maarif Nazırından mürekkep olan komisyon salı günleri toplanmaktadır. Komisyonun amacı, tahribata uğramış olan hayır kurumlarını tespit edip onararak hayır eserlerinin yaşatılmasını sağlamaktır. Yalnızca payitahta veya payitahta yakın olan yerlerde değil taşradaki hayır kurumları ile de ilgilenen kurum, taşradaki kuruluşlardan tamire muhtaç olan hayır kurumlarının eksikliklerinin defter defter yazılıp gönderilmesi istenmiştir. Fakat tam da taşradaki işlerin koordine edileceği sırada Zühdü Paşa vefat etmiştir.²⁴⁹ Komisyon, Zühdü Paşa'nın vefatından sonra yerine dönemin Maarif Nazırı'nın getirilmesi ile çalışmalarına devam etmiştir.²⁵⁰

Zühdü Paşa, 1895 yılında Ahmet Şakir Paşa²⁵¹ başkanlığında Islahat Projesi için kurulan bir komisyonda da görev almıştır. 11 Mayıs 1895'de memorandum ile birlikte Fransa, İngiltere ve Rusya'nın İstanbul büyükelçileri tarafından Osmanlı hükümetine, Vilayet-i Sitte 'de²⁵² yapılması istenilen değişiklikleri konu alan 40

²⁴⁸ BOA, *Yıldız-Arzuhal Jurnal*, 42-11, H 09.01.1319 M 28.04.1901.

²⁴⁹ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 1858/139314, H 20.02.1320 M 29.05.1902

²⁵⁰ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 1868/140087, H 11.04.1320 M 18.06.1902

²⁵¹ Sultan II. Abdülhamid'in pek fazla itimat ettiği Yaver-i Ekrem sıfatına sahip, Ermeni olayların revaçta olduğu dönemlerde Anadolu Umum Müfettişliği ve Anadolu Islahatı Umum Müfettişliği yapmış asker idareci ve diplomattır. Bkn: Ali Karaca, "II. Abdülhamid Danışmanı ve Yaver-i Ekrem Müşir Ahmed Şakir Paşa(Çapanoğlu), ve Tarihi Misyonu", https://www.academia.edu/39209344/Ali_Karaca_II_Abd%C3%BClhamidin_Dan%C4%B1%C5%9Fman%C4%B1_Yaver_i_Ekrem_M%C3%BC%C5%9Ffir_Ahmed_%C5%9E%C3%A2kir_Pa%C5%9Fa_%C3%87apano%C4%9Flu_ve_Tarihi_Misyonu_Biography_and_Historical_Mission_of_General_M%C3%BC%C5%9Ffir_Ahmed_Sakir_Pasha_%C3%87apano%C4%9Flu_who_is_Head_Consultant_to_Abulhamid_II ET: 05.05.2023.

²⁵² Erzurum, Sivas, Mamûratü'l-Aziz(Harput), Bitlis, Diyarbakır, Van.

maddelik Islahat Projesini sunulmuştur. Hükümete verilen proje üzerinde İngiltere ve Fransa-Rusya blokları birtakım anlaşmazlıklar yaşamış İngiltere; Almanya, İtalya ve Avusturya'nın yardımına başvurmuştur. İngiltere ve Almanya'nın iş birliği neticesinde Almanya hükümeti Osmanlı devletine bir muhtıra vermişse de muhtıra cevapsız kalmıştır. Bunun üzerine Avrupalı devletler birleşerek ıslahat projesi hakkında fikir birliği sağlamaya çalışmışlardır. Proje genel hatlarıyla Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler üzerine şekillenmiştir. Proje, hapishanede olan Ermenilerin affı, Ermenilere tanınan imtiyazların korunması ve göç eden Ermenilerin tekrar yurtlarına döndürülmesi gibi maddeler içermektedir. Maddeler, sultanın hükümrانlık makamına zarar vereceği gerekçesi ile kabul edilmemiştir. Maddelerin değiştirilmesi talep edilmiş fakat teklif Avrupalı devletler tarafından reddedilmiştir. Avrupa devletlerinin projenin bir an evvel uygulamaya koyulması konusunda ısrarcı davranması sonucunda Sultan II. Abdülhamid'in talimatı ile Meclis-i Vükelâ'da, Maarif Nazırı Ahmed Zühdü, Dâhiliye Nazırı Halil Rıfat, Hariciye Nazırı Turhan, Sadaret Müsteşarı Hüseyin Tevfik ve Adliye Nazırı Hüseyin Rıza Paşalardan oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, adı geçen devletlerin sunduğu projede Sultan II. Abdülhamid'in değiştirilmesini istediği maddeleri düzenleyerek Osmanlı'nın bağımsızlık anlayışına uygun bir şekle getirmeye çalışmıştır. 4 Eylül 1895 tarihinde projeye son hali verilmiştir.²⁵³ Komisyonunda yapılan hummalı çalışmalar neticesinde maddeler bahse konu devletlerle ortak paydada buluşturulmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devletinin müstakil devlet statüsünü zedeleyen maddelerin kabulüne rağmen Ermeni olayları son bulmamış, süreci Kumkapı olayları²⁵⁴ gibi oldukça gerilimli dönemlere mahal verecek anarşik isyanlar izlemiştir. Kurulan komisyon 1314 (1896-1897) yılında da kararlar almaya devam etmiştir. Zühdü Paşa'nın da içerisinde bulunduğu komisyon gemilerde saklanmak suretiyle kaçmaya çalışan Ermeniler için Şakir Paşa riyasetinde yeniden toplanarak kararlar almıştır.²⁵⁵

²⁵³ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa(1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s.46-50.

²⁵⁴ 27 Temmuz 1890'da Ermeni Patrik'i Horen Aşıkyan'ın Kumkapı Ermeni Kilisesindeki vaazı sırasında patrikhane çaycısı Artin Cangülyan bir yazı okumaya yeltenmesi ve patrik tarafından engellenmesi sonucu kilisedeki eli silahlı kişilerin patriki linç girişiminde bulunması ve olayın büyüyerek Dersaadet'e ulaşması hadisesidir. Bkz: Musa Şaşmaz, "Kumkapı Olayları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 19(1), 2004, s. 107.

²⁵⁵ BOA, *Yıldız- Resmi Maruzat*, 82/1, H 01.04.1314 M 09.09.1896

Zühdü Paşa gerek bir nazır olarak Meclis-i Vükela üyeliğinde bulunması gerekse Sultan II. Abdülhamid'in itimat ettiği önemli bir bürokrat olması hasebiyle, Ermeni meselelerinin en sıcak olduğu dönemlerde bu konu hakkında kurulan komisyonlarda görev alarak, fikir belirtmiştir. Ayrıca, Ahmet Şakir Paşa'nın eğitim ile ilgili verdiği layihada dönemin Maarif Nazırı olan Zühdü Paşa ile koordineli çalıştığı söylenebilir.

3.2 Darülfünun-ı Şahanenin Açılması

Osmanlı Devletinin yüksek eğitim kurumu olan Darülfünun günümüzde üniversite derecesine denk gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğunda ilk Darülfünun açma girişimi 21 Temmuz 1846 tarihinde Maarif Meclisi tarafından hazırlanan bir rapor sonucu gerçekleşmiştir. 1857 yılında bu amaca binaen Paris'e öğrenci gönderilmiştir. 1868 yılında ikinci defa Darülfünun kurulması kararlaştırılmıştır. Kurum, 1870 yılında "Darülfünun-u Osmani" adıyla ve devlet desteği ile resmen teşkil edilmiştir.²⁵⁶

Darülfünunun açıldıktan kısa bir süre sonra kapatıldığında dair tespitler vardır. Çünkü 1870 yılının Ramazan ayında gerçekleşen bir konferansta söz alan Cemaleddin Afgani'nin "Nübüvvet San'atıdır" (peygamberlik sanattır) sözü üzerine Afgani İstanbul'dan uzaklaştırılmış ve bu lafzı Osmanlı camiasının tepkisini toplamıştı.²⁵⁷ Afgani'nin nutukları yüzünden Darülfünun'un kapatıldığı iddia edilmiştir. Fakat Ekmeleddin İhsanoğlu'nun tespitlerine göre Darülfünun bu tarihten sonra da eğitim faaliyetlerini sürdürmüş, 1873 tarihinde tespit edilemeyen bir sebepten veya sebeplerden ötürü kapatılmıştır.²⁵⁸ Mektep, 1874'te Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) bünyesinde Darülfünun-ı Sultani ismi ile öğretime devam etmiştir. Kurumun statüsü 1881 yılına kadar bu şekilde seyretmiştir. 1881 yılında mektep, Beyoğlu'nda olması ve bazı derslerin Fransızca okutulması gibi sebepler öne sürülerek yeniden kapatılmıştır.²⁵⁹ 1900 yılında Ahmed Zühdü Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde, bu defa hiçbir mektebe bağlı olmadan tam bağımsız şekilde

²⁵⁶ Filiz Koçak, Bir Yüksek Öğretim Kurumunun Kurumsal Tarihi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990, s. 6-7.

²⁵⁷ Abdurrahman Siler, *Türk Yüksel Öğretiminde Darülfünun(1863-1933)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992, s. 37.

²⁵⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünûn Tarihçesine Giriş", *Belleten*, 54 (210), 1990, s.736(699-738)

²⁵⁹ Siler, *Türk Yüksel Öğretiminde Darülfünun(1863-1933)*, s.46-57.

“Darülfünun-ı Şahane” ismi ile yeniden teşkil edilmiştir.²⁶⁰ Fakat söylemek gerekir ki Darülfünun’un eğitim hayatına başlamasında Zühdü Paşadan çok sadrazam Said Paşa çaba sarf etmiştir. Said Paşa konu ile ilgili hazırladığı layihaları saraya sunmuş ve konuyu sık sık dile getirmekten çekinmemiştir. Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıkışının 25. yıldönümü için ses getirecek işler yapılmak istenmesi de Darülfünunun açılması fikrine olumlu yaklaşılmasına sebep olmuştur. Zühdü Paşa ve Said Paşanın çabaları sonuç vermiş ve Darülfünun-ı Şahane 31 Ağustos 1900 yılında Sultan II. Abdülhamid’in tahta çıkışının 25. yıldönümünde Mekteb-i Mülkiye binasında açılmıştır.²⁶¹

Zühdü Paşa Darülfünun-u Şahane binası açılışında bir nutuk vermiştir. Paşanın yaptığı konuşma özetle şöyledir;

*“Padişahımızın eğitim öğretime, ilim ve terakkiye verdiği değer in övgüleri herkesin lisanını süslemektedir. Böyle bir padişahın tahta çıkışının 25. yıldönümünde Darülfünun açılmıştır. İnsanları maddi ve manevi olarak yücelten şey in ilim ve marifet olduğundan yola çıkarak yine insanları her açıdan saadete ulaştıran İslam dini de ilme çok büyük önem vermiştir. Ayet ve hadislerde de ilmi öven pek çok kanıt vardır. Bundan yola çıkarak pek çok İslam âlimleri ortaya koydukları ilim ve marifetle dünyayı kendilerine hayran bırakmışlardır. Ortaya koydukları eserlerle insanlığın yolunu aydınlatmışlardır.”*²⁶²

Zühdü Paşa konuşmasında Padişahın ilme verdiği önemden, dönemin eğitim anlayışından ve Darülfünunun genel olarak ders ve özelliklerinden bahsetmiştir ancak Zühdü Paşa’nın bu nutkunda özellikle padişah şahsına ve padişahın ilim ve marifetin gelişmesine olan katkıların fazlaca vurgu yapmış olması sonraki müellifler tarafından eleştirilmişti. Mesela Osman Nuri Ergin bu nutku oldukça yüzeysel olarak değerlendirmiş ve Abdülhamid döneminin “korku” ikliminden dolayı Ahmed Zühdü Paşanı bu nutkunun etkisiz olduğu üzerinde durulmuştur. Ancak Ahmed Zühdü

²⁶⁰ Seyfi Kenan, “Modern Üniversitenin Oluşma Süreci”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 45 (45), 2015, s.355.

²⁶¹ Emre Dölen, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 10 (1), 2008, s.1-2.

²⁶² Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi (Cilt III)* Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.1218.

Paşa'nın şahsiyeti, sultan ile olan ilişkileri ve devlete hizmet gayretleri göz önüne alındığında Ergin'in ithamlarına mesafeli olunması gereği ortaya çıkmaktadır.

3.3 Yabancı Okullar Meselesi Üzerine Hazırlanmış Layiha

Ahmed Zühdü Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde uğraştığı en önemli meselelerden biri yabancı okullardır.

Ülkede faaliyet gösteren misyonerlerin daha rahat nüfuz edebilmek için kullandığı iki alan vardır. Bunlardan ilki eğitim öteki sağlık hizmetleridir. Eğitim ile çocuklara, sağlık hizmetleri ile de müşkül durumda olan Anadolu halkına ulaşmaya çalışan misyonerler gelişmiş teknolojik aletler kullanarak tedavi ettikleri halktan ücret talep etmeyerek onların sempatilerini kazanmaya çalışmaktaydılar.²⁶³

Osmanlı Devletinin son dönemlerinde, etkin olan ulusçuluk düşüncesini aşıl原因an fikirlerle eğitim programlarını şekillendiren ve misyonerlik faaliyetlerinde bulundukları bilinen yabancı okullar, Sultan II. Abdülhamid ve Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın özellikle ilgilenilmesi gerektiğini düşündüğü bir sorundur. Bu durumda Zühdü Paşa'nın bu sorunla bizzat yüzleştiği anlaşılmaktadır.

1890'da Manastır Maarif Müdürü Kenan Bey, Maarif Nezaretine yazdığı yazıda Amerikan Kız Mektebinin ruhsatsız olduğundan bahsederek bu mektebe ruhsat verilip verilmeyeceğini sormuştur. Bunun üzerine Amerikan Kız Mektebinden ruhsat başvurusu yapmaları istenmiş aksi takdirde gerekenin yapılacağı kendilerine bildirilmiştir.²⁶⁴ Göreve gelir gelmez böyle bir durumla karşılaşan paşa, vaziyetin ne derece mühim olduğunun farkına varmıştır. Bu tarihten önce bu mekteplerin ruhsat durumları ile pek fazla ilgilenilmemiş, yabancı okullarına gereken müdahalelerde bulunulmamıştı.²⁶⁵ Bu gibi hadiselerle ilgili yazılar Dersaadete de ulaşmış olacak ki dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid, Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'dan ülkede varlık gösteren yabancı okulları tespit ederek raporlamasını istemiştir. Bunun üzerine Ahmed Zühdü Paşa, eğitim tarihi için oldukça önemli iki adet layiha kaleme

²⁶³ Nurdan Şafak, *Osmanlı Amerikan İlişkileri*, OSAV Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s.67.

²⁶⁴ BOA, *Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi*,130/53, H 20.01.1309, M 26.06.1891 ve BOA, *Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi*,130/27, H 05.06.1307, M 18.08.1891

²⁶⁵ Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, s.236.

almıştır.²⁶⁶ Layihalar, dönemin eğitim sistemi ile beraber siyasi menfaatleri olan misyonerlerin maarif kurumunu kullandıklarını analiz etme açılarından büyük öneme haizdir. Bu layihalar kapsamında kaleme alınmış olan “*Mekâtib-i Ecnebiyenin Mevâkii’ini Mübeyyin Rapor*”²⁶⁷ isimli layihanın muhtevası oldukça geniştir. Detaylı ve titizlikle yürütülmüş bir araştırmanın sonucu olduğu açıkça belli olan raporun tam olarak hangi yılda yazıldığı belirlenememiş olsa da layihanın takribi 1894 yılında kaleme alındığı düşünülmektedir. Zühdü Paşa, 26 Cemaziyülahir 1311 (4 Ocak 1894) yılında padişaha yazdığı bir metinde konuyu etraflıca araştırmış olduğunu belirterek yazılarını bir deftere kaydettiğini bildirmiştir.²⁶⁸ Bu durum raporun tarihinin 1311 (1894) olması ihtimalini güçlendirmektedir.

Ülkedeki tüm okulların tespit edilip raporlanmasının zor olduğu belirtilen layihada yalnızca ulaşılabilen okulların çizelgesi sunulmuştur.²⁶⁹ Layihanın orijinal metni arşiv kaynaklarında bulunamamış olmakla beraber raporun bir kopyasına ve transkriptine Atilla Çetin’in “Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu” isimli 1983 yılında yayınlanan makalesinden ulaşılmaktadır. Yazar, raporları nereden aldığına dair bir kaynak göstermemiştir. Yazarın eserine itimat edilmiştir. Raporda Osmanlı Devletinin hemen hemen her vilayetinde varlık gösteren yabancı okulların ruhsat durumları, sayılar ve hangi milletlere ait oldukları listelenmiş fakat her okulun öğrenci sayıları tam olarak ortaya konulamamıştır. Raporda, bu okulların yabancıların politik amaçlarına hizmet etmesinin engellenmesi için öneriler bulunmaktadır. Zühdü Paşa’nın verdiği önerilerden bazıları şunlardır;

- Vilayet, liva, kaza ve köylerdeki gayrimüslim okullarında yabancı öğretmenlerin bulundurulmaması
- Müslüman Osmanlı evlatlarının bu okullara gönderilememesi

²⁶⁶ Zeki Salih Zengin, “II. Abdülhamit Döneminde Yabancı Ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri”, *Belleken*, 71 (261), 2007, s. 633.

²⁶⁷ Mehmet İhsan Cantemir, *Osmanlı - Prusya Münasebetleri (1808-1871) (A.DVN.DVE. d. 073/2 Numaralı Prusya Ahkâm Defteri Işığında)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2019, s.196.

²⁶⁸ BOA, *Sadaret- Mühimme Kalemi Evrakı*, 700/4, H 26.06.1311 M 04.01.1894

²⁶⁹ Atilla Çetin, “Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, *Güney- Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10 (11), 1983, s.192.

- Gayrimüslim okullarının tümünde Osmanlıca'nın zorunlu ders olarak verilmesi
- Bu okulların sık sık teftiş edilmesi
- Maarif için ayrılan bütçenin arttırılması ve bu okulların harcamalarının denetlenmesi
- Eğer bir bölgede okula gidecek gayrimüslim yoksa o bölgede yabancı okul açılmaması²⁷⁰

Sıralanan önerilerden de anlaşılacağı üzere milli kültürel değerlerin korunması, Osmanlı vatandaşlarının yabancı tesirine maruz bırakılmaması ve maarif sahasında tam bir hâkimiyet tesis edilmesi gibi amaçlar ortaya konmuştur.

Raporda, yabancı okullar vilayet vilayet ele alınmış, yabancı tebaa bulunmayan vilayetlerdeki yabancı okullar için ayrı parantezler açılmıştır. Bu konu Manastır'daki Sırp mektebi üzerinden örneklendirilmiştir. Adı geçen vilayette Sırpça, Slavca, Boşnakça bilen-okuyan bir tebaa olmamasına rağmen bu bölgede ısrarla Sırp öğretmenler tarafından Sırpça eğitim vermeye çalışıldığı belirtilmiştir. Bölgede yaşayan Rumlar Sırp'ların götüğü propagandanın bir parçası olmayı tercih etmişlerdir. Ohri'de memur olan Antimos isimli bir kişinin kazada muallimlik yapan Boğdan'a Sırpça kitapların kullanılması hususunda hür oldukları iznini verdiği, üstelik bölgede muallimlik yapan Boğdan, Dimitri, Gorgi, Lambo, Betremitre ve Bata isimli kişilerin fahri olarak öğretmenlik yaptıkları tespit edilmiştir.²⁷¹ Bu durum okulların denetlenmediğinin ispatı niteliğindedir. Raporun dikkat çeken bir diğer bölümü de Osmanlıca lisanı meselesidir. Zühdü Paşa konuya dikkat çekerek ibadet dili meselesini sorgulamıştır. Selanik vilayetine bağlı Tikveş kazasında yaşayan Müslümanları örnek gösteren paşa, bu kazada yaşayan Müslüman Bulgarların, Bulgarca'dan başka bir dil bilmediklerine ve bu kişilerin ibadetlerini Bulgarca yaptıklarına dikkat çekmiştir.²⁷² Ahmed Zühdü Paşa İslam dininin dili olarak kabul

²⁷⁰ Çetin, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s.192.

²⁷¹ Çetin, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s.199.

²⁷² Çetin, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s.198.

edilen Arapçanın bilhassa ibadet esnasında kullanımını arttırmakla birlikte Osmanlıcanın eğitiminin verilmesi hususlarının altının çizmiş gibi görülmektedir.

Ahmed Zühdü Paşa, raporda yalnızca Müslüman olan ahalinin başkalaştırılmasını değil, Hristiyan olan milletlerin de kendi dil ve kültürlerinden uzaklaştırılmaya çalışıldığını belirtmiştir. Bu durumu şu örnekle somutlaştırmıştır; Kosova Vilayetindeki Arnavutlar, Rumlar tarafından aşılana bir takım lisan propagandalarına alet edilen programlar sonucunda kendi ana dillerinden uzaklaştırılmaya çalışılmış Arnavut tebaa asimile edilerek Rumlaştırılmaya çalışılmıştır.²⁷³

Zühdü Paşa'nın raporunda Amerikan Protestan okullarından da sıklıkla bahsedilmiştir. Paşa, bu okulların ne derece zararlı olduğunu Amerikalı Protestan Misyoner David Metheny adında bir doktorun Mersin'deki kızları Amerika'ya kaçırmaya gibi önemli bir hadise ile göstermeye çalışmıştır. Doktor Metheny Maarif Nezareti'nden onay almaksızın "New York Reformed Presbyterian Protestant" adında Mersin'de bir Protestan mektebi kurmuş ve ruhsatsız olan okulunu kısa sürede büyütmiştir.²⁷⁴

İbrahim isimli birinin Zöhre, Safiye ve Nacide isimlerindeki kızlarından Nacide'nin Mersin'deki İnas Protestan mektebi sahibi Doktor Metheny tarafından üç sene önce Amerika'ya kaçırıldığı diğer kızların da altı senedir doktor tarafından alıkonulduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu üç kızın yanı sıra on beş kızın da Metheny tarafından kaçırıldığı bildirilmiştir. Kızların babası İbrahim durumu kendi idarecilerine bildirmişse de sonuç alamamış ve kızlarını kurtarmak için Bâb-ı Âliye müracaat etmiştir. Bunun üzerine dönemin Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa konuyla ilgili yazdığı tezkereleri saraya göndermiştir. Tezkerede velilerin çocuklarını derhal Metheny'nin okulundan almaları istenmiştir. Harekete geçen velilere karşı duran Metheny onları, çocuklarını okuldan aldıkları takdirde öğrencilerin yedi senelik masraflarının tazminatını almakla tehdit etmiştir. Velilerin girdiği çıkmazı fark eden Zühdü Paşa son tedbir olarak çocukların kolluk kuvvetlerince yakalanarak ailelerine teslim edilmelerini önermiştir. Olayın müsebbibi Metheny bu durumda

²⁷³ Çetin, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s.200.

²⁷⁴ Sacit Uğuz, *Tarihte Nusayriler*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, s.352.

Maarif Nizamnamesinin 129. Maddesine dayanarak çocukların verilmeyeceğini söylemiştir.²⁷⁵ Doktorun Nacide'yi kaçırarak Western Pennsylvania'ya götürdüğü öğrenilmiştir.²⁷⁶ Daha sonra kızların velisi İbrahim ile Metheny'nin anlaşma yaptıkları, İbrahim'in kızlarını Amerika'da okutmak için Metheny'yle sözleşmeye vardığı iddia edilmiştir. İkili arasında vuku bulan söz konusu antlaşmanın ancak devletler nezdinde yapılabileceği gerekçesi ile İbrahim ve Metheny arasındaki sözlü anlaşma, hukuki bir belgeye dayanmadığından geçerli kabul edilmemiştir. Bu durum karşısında Metheny'nin sınır dışı edilmesi gündeme gelmişse de Amerika ile ilişkilerin zedelenmemesi adına Metheny sınır dışı edilememiş, kaçırılan kızların akıbeti bilinmemekle beraber velilerine iade edilmedikleri tespit edilmiştir.²⁷⁷

Bu okullar, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde faaliyet göstermişlerdir. Bu mekteplere giden öğrencilerin büyük çoğunluğu Müslümandır. Okullarda hem dini hem de ilmi dersler verilmekte hemen hemen her okulda İngilizce ve Ermenice öğretilmektedir. Zühdü Paşa'nın raporuna göre merkezi New York'ta bulunan Amerikan Board Misyoner Örgütü ve zengin Ermenilerin nakdi ve ayni yardımları ile kendilerine Osmanlı sahasında yer bulan Protestan okullarının amaçları; Protestanlığı yaymak, halkı dalaletе düşürüp Osmanlı hükümetine karşı fesat yayarak halkın bağlılık ve güvenini sarsmak ve diğer yabancı devletlerin özellikle de Fransızların misyonlarına karşı bir rekabet içinde bulunmaktır.²⁷⁸

Bu mekteplerde Müslüman öğrencilerin eğitim görüyor olmalarının sebebi, devletin ülkenin ücra yerlerine okullar açmamış olmasıdır. Lakin Sultan II. Abdülhamit döneminde memleketin her tarafına okul açma girişimlerinin hız kazandığı görülmektedir. Fakat hâlihazırda Sultan II. Abdülhamit'in saltanatından önce ve saltanatı sırasında açılmış olan yabancı okulların sayısının da oldukça fazla olduğu hususuna değinilmelidir. Devletin maddi imkânları çerçevesinde inşa edilen

²⁷⁵ BOA, *Sadaret-Mühimme Kalemi Evrakı*, 700/5, H 21.06.1311 M 30.12.1893 ve BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, 314/23495 H 09.05.1311 M 18.11.1893 ve BOA, *Yıldız-Maarif Nezareti Maruzatı*, 3/11, H 02.07.1311 M 09.01.1894.

²⁷⁶ Kathryn A. Medill, "David Metheny, Missionary Doctor Work and Trouble at the Mersine Mission 1890-1897", *Geneva College*, 2011, s.22.

²⁷⁷ Ercan Uyanık, "II. Abdülhamit ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika'ya Kaçırılan Nusayri Kızları", *Kebikeç İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 2014, s.44.

²⁷⁸ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000- M.S 2018*, (30. Baskı), Pegem Akademi, Ankara 2018, s.242-243.

Osmanlı mektepleri kurulmakta olan yabancı mekteplerle mukayese edilecek derecede değildir. İmkânlar, milli eğitime dayalı mekteplerin açılması için yetersiz kalmaktadır bu durumda devletin sınırlı bütçeler ile yabancı okullarla mücadele edebilmesi mümkün değildir.²⁷⁹ Bunun yanında memleketteki köylerin fazla ve dağınık bir yerleşim düzeninde bulunması, ulaşımın güç olması ve ders verecek olan muallimlerin az olması hedeflenen eğitim programlarına ulaşımı güçleştirmiştir. Raporun yazıldığı yıldan altı-yedi yıl kadar sonra 1900 senesinde Ahmed Zühdi Paşa'nın sunduğu bilgiye göre ülkede 899.932 öğrenci ve 29.130 ilkokul bulunmaktadır.²⁸⁰ Bu durumda eğitim alternatifi bulunmayan ailelerin çocuklarını mecburen gayrimüslim mekteplerine gönderdikleri görülmektedir. Raporda Sivas Vilayetindeki okullardan bahsedilerek eğitim imkânları mukayese edilmiştir. Vilayette, fevkalade donanımlı diğer okullara kıyasla hem eğitim hem de teçhizat bakımından oldukça iyi durumda olan Ermeni okulları mevcuttur ve bu okullar ücretsiz eğitim vermektedirler. İmkânları oldukça fazla olan okullardaki öğretmenler de dışardan istihdam edilmiş olan yabancılardır.²⁸¹

Raporda bulunan çizelgeden de anlaşılacağı üzere, Maarif Umumiye Nizamnamesinin yayınlandığı 1869 yılı ile raporun yazıldığı 1893-94 yılları arasında mektep programlarına gereken önem verilmemiştir. Piyasanın serbestliği ve devletin denetimsizliğini fırsat bilen her millet istediği yere, istediği gibi, devletten icazet almaya gerek duymaksızın mektepler açmış ve istedikleri dersleri müfredata koyarak öğrencileri kendi çıkarları doğrultusunda eğitmişlerdir. Bu durumun önüne geçmek için atılan önemli adımlardan biri de 1886 yılında Mekatib-i Ecnebiye ve Gayrimüslime Müfettişliği dairesi kurulmasıdır.²⁸² Bu dairenin memurları bilhassa Müslüman müfettişlerden seçilmiştir.²⁸³

Osmanlı ülkesinde yabancı okulların kuruluş prosedürleri ile belirli kanunlar çevresinde eğitim programları düzenleyebilecekleri hususuna değinmek gerekir.

²⁷⁹ Büşra Karataşer, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies*, (57), 2017, s.428.

²⁸⁰ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, (3.Baskı), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s.79.

²⁸¹ Adnan Şişman, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel Ve Sosyal Müesseseleri", *Atatürk Araştırma Merkezi*, Ankara Yıl yok, s. 18.

²⁸² Şişman, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel Ve Sosyal Müesseseleri", s.20.

²⁸³ BOA, *İrade- Dahiliye*, 1029/81089, H 10.07.1304 M 04.04.1887.

Islahat Fermanının 18. Maddesinde gayrimüslimlere kendi okullarını açma hürriyeti verilmiş olmasına rağmen²⁸⁴ bu konu gerek Islahat Fermanında gerekse sonrasında çıkarılan nizamnamelerde belirli şartlara bağlanmıştır. 1 Ekim 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. Maddesinde hususi mekteplerden (özel okullar) bahsedilmektedir. Okulların açılması ve faaliyetlerini sürdürebilmeleri için bu maddeye uygun hareket etmeleri gerekmektedir. Bu maddeye göre okulların kuruluşu ve işleyişi ile ilgili bazı şartlar konulmuştur. Bu şartlar şunlardır;

- Okulların ödeme ve giderleri ile ilgili masraflar ya kurucuları ya da kuran vakıf tarafından karşılanır.
- Açılması için müracaat edilen yabancı okullara ruhsat verilirse bu okullarda öğretmenlik yapan kişilerin ellerinde mutlaka şahadetname bulunması zorunlu hale gelmektedir.
- Adaba ve devletin politikasına ters düşecek derslerle çocukların beyninin yıkanmaması için mekteplerde okutulması planlanan derslerin listesi ile beraber dersliklerdeki kitaplar Maarif Nezareti ve nezaret ile koordineli çalışan mahalli maarif idarelerinde tasdik ettirilmelidir.

Ancak bu üç şart yerine getirilir ve muallimler ellerindeki şahadetnameyi maarif idaresine onaylatırlarsa devletçe verilen ruhsat ile varlıklarına sorunsuz devam etmeleri mümkün olabilir.²⁸⁵ Fakat görülmektedir ki Maarif Nizamnamesi istenilen etkiyi yaratamamıştır. Yabancı okulların başıboş eğitim programları Maarif Nizamnamesine aykırı olmasına rağmen önemsenmemiştir. Nizamnamedeki şartlar önemsenmediği gibi şartlara tabi olmadan açılan okulların sayısında da artış meydana gelmiştir. Hal böyleyken devlet ruhsatsız okulların kontrolsüz artışı karşısında tedbirler almak zorunda kalmıştır.

Okulların özerk hareketlerinden rahatsız olan Sultan II. Abdülhamid, 1885 ve 1891 yıllarında, Nizamnamenin 29. Maddesini iki kez revize ettirmeye

²⁸⁴ Musa Gümüş, "Anayasal Meşruti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanının Tam Metin İncelenmesi", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (47), 2008, s.224.

²⁸⁵ BOA, *Yıldız-Esas Evrakı*, 112/6, H 24.06.1286 M 01.10.1869 ve *Mahmud Cevat İbnü'ş- Şeyh Nafi, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçesi Teşkilatı ve İcraatı*, (Yay. Haz. Mustafa Ergün vd.), M.E.B Yayınları, Ankara 2002, s.425.

çalışılmıştır.²⁸⁶ Sultanın maddeyi revize ettirme çabasının, yukarıda bahsedilen İnas Protestan Okulu sahibi Metheny'nin usulsüz davranışlarına karşın ailelerin çocuklarını okuldan almak istemeleri etkili olmuş gibidir.

Zühdü Paşa'nın hazırladığı raporda; yabancı okulların varlık gösterdikleri vilayet, liva ve kazalar, mekteplerin isimleri, açıldıkları tarih, ruhsat durumları, tabi oldukları devletler, -ulaşılabildiği kadar- kız ve erkek öğrencilerin sayıları çizelge halinde sunulmuştur.

Rapora göre tespit edilen toplam 4.960 mektebin 413'ünün sahibi Osmanlı Devleti vatandaşı olmayan yabancılar, 4.547'sinin sahibi de gayrimüslimler ve Osmanlı devletinde yaşayan azınlıklardır. Gayrimüslim ve azınlıklara ait olan okulların 498'i ruhsatlı geri kalan 4.049'u ruhsatsızdır.²⁸⁷ Bu okullarda tespit edilebildiği ve raporda yer aldığı kadarıyla 20.814 kız, 11.095 erkek öğrenci olmak üzere asgari 31.909 öğrenci eğitim görmüştür. Bahse onu raporda belli başlı devletlerin okul sayıları şu şekilde saptanmıştır; 49 İngiltere, 110 Fransa, 83 Amerikan, 12 Yunan, 17 Alman-Prusya'ya bağlı, 51 adet de kime ait olduğu meçhul olan okul bulunmaktadır.²⁸⁸ Rapordan anlaşıldığı üzere en fazla okul açan ülke Fransa'dır. Fransa'nın 110 okulundan yalnızca dört tanesinin ruhsatlı olması da altı çizilmesi gereken önemli bir detaydır. Fransa'nın, hatırı sayılır bütçeler ayırarak Osmanlı topraklarında açtığı mekteplerin sayısı, Fransa'nın Osmanlı ülkesine ne derece yerleşmiş ve nüfuzunu genişletmiş bir devlet olduğunun ispatı niteliğindedir.

Rapor yazıldıktan sonra, verilen çabaya rağmen yabancı okulların statüsünde pek bir değişiklik olmadığı görülmektedir. 1899 yılında çıkan anarşik olaylar sonucu Harput'taki Amerikan kolejinin bazı kısımları hasar almış ve okulun tamiri için izin istenmiştir. Fakat okulun ruhsatsız olduğu tespit edilerek, okulun onarımına izin verilmemiştir. Bunun üzerine Amerikan sefiri, mektebin onarımın izin verilmediği takdirde yakın zamanda toplanacak olan Amerikan Kongresinde Devlet-i Aliye için

²⁸⁶ Şamil Mutlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s.9-15.

²⁸⁷ İlhan Tekeli- Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, (2. Baskı), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, , Ankara 1999, s.122

²⁸⁸ Çetin, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", s.207-216.

iyi sözler sarf etmeyeceğini söyleyerek devleti tehdit etmiştir.²⁸⁹ Yabancı okulların faaliyetlerinde ve ruhsat durumlarında Zühdü Paşa'nın raporunun ve Sultan II. Abdülhamid'in çabalarının istenilen etkiyi oluşturmadığı görülmektedir. Tüm bu hummalı çalışmalara rağmen gerek ekonomik sebepler gerekse ülkelerin tehditkâr tavırları Osmanlının bu konuda alacağı tedbirlerin önüne geçmiş ve devletin elini kolunu bağlamıştır. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Ahmed Zühdü Paşa'nın milli eğitim konusundaki ısrarları, maarif sahasındaki problemleri teşhisi, sorunlara ürettiği çözümler dönemin diplomatik zorlukları karşısında başarılı girişimler olarak değerlendirilmiştir.

²⁸⁹ BOA, *Yıldız- Hususi Maruzat*, 401/60, H 22.07.1317 M 28.10.1889 ve Nurdan Şafak *Osmanlı Amerikan İlişkileri*, s.72.

SONUÇ

19. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış, bu dönemin kaotik ortamında kritik meselelerle ilgilenmiş bir devlet adamı olan Ahmed Zühdü Paşa bilhassa Sultan II. Abdülhamid döneminde önemli nezaretlerde görev almıştır. İyi eğitilmiş, kültürlü ve hitabeti kuvvetli bir zat olan paşa, edindiği bilgi ve tecrübeleri etkili bir şekilde kullanarak kariyerinde sürekli yükseliş kaydetmiştir. Sultan II. Abdülhamid ile iyi ilişkiler içinde bulunan paşa, kritik bir dönemde on yıl Maarif Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Sultan II. Abdülhamid tahta çıktığında sultana hitaben yazdığı şiir, aralarında hususi bir bağ olduğunu göstermektedir. Hem sürenin fazla olması hem de Zühdü Paşa'nın aldığı görevlerde gösterdiği gayret onu diğer nazırlar arasında imtiyazlı bir konuma yükseltmiştir. Zühdü Paşa'nın mali becerileri ve deneyimleri kendisinin dört kez Maliye Nazırlığına tercih edilmesine neden olmuştur. Paşanın, görev aldığı kurumlarda gösterdiği üstün başarı kendisinin zaman zaman nişanlar vasıtası ile taltif edilmesini sağlamıştır.

Zühdü Paşa her ne kadar Maarif Nazırı olarak vefat etmiş olsa da kendisi çekirdekten yetişme bir maliyecidir. Öğrenim hayatının ilk dönemlerinden itibaren mali işler ile ilgili donanım kazanan, çalışma hayatına mali kalemlerden birinde başlayan Zühdü Paşa sonraki dönemlerde de kendini geliştirme fırsatı bulmuştur. Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid döneminde Avrupa'ya gönderilen paşa başarılı olarak geri dönmüştür. Avrupa'da finansal konular üzerinden sağlanacak anlaşmalar Zühdü Paşa'ya emanet edilmiştir. Bu durum, Zühdü Paşa'nın kazandığı güveni göstermektedir.

Zühdü Paşa, Maarif Nezaretinde görevli iken bile maliye ile ilgili sorunlara kayıtsız kalmamış bilgi ve tecrübelerini devleti mali müzayakadan kurtarmak için kullanmıştır. Komisyonlarda aktif görev alan ve layihalar hazırlayan paşanın hazırladığı raporlarda değindiği konular daha sonraki süreçlerde de dikkate alınmıştır. Zühdü Paşa'nın birçok layihası olmakla beraber içlerinde ehemmiyet arz eden birkaç layiha devletin akıbetini etkileyebilecek öneriler içermektedir. Layihalar, devlete yön verecek kadar teferruatlıdır ki bu durum Zühdü Paşa'nın maliyeye tamamen hâkim olduğunu göstermektedir.

Zühdü Paşa, kariyerini inşa ederken dini ve pozitif bilimleri tahsil etmek adına büyük çaba sarf etmiştir. Hocalardan ders alan paşanın manevi tarafının da kuvvetli olduğu, kaleme aldığı fıkıh kitabından yola çıkıldığında bu işlerle ziyadesiyle meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Maddi birikimini cami, mektep ve vakıf yaptırmak için ayıran paşanın bu çabaları göz önüne alındığında manevi hayatına önem verdiği kanaatine ulaşılmaktadır. “Mecmuatü’z-Zühdiye fi’l-Ahkâmî’d-diniye” isimli fıkıh kitabında önemli dini konulardan bahsetmesi paşanın kendisini bu konuda epeyce geliştirdiğini göstermektedir. Ayrıca paşanın sözlük yazma niyeti olmasına rağmen buna ömrü vefa etmemiştir. Bu durum Zühdü Paşa’nın dile ne kadar hâkim bir zat olduğuna da bir işarettir.

Zühdü Paşa hem Maliye hem de Maarif Nezaretinde, çeşitli vilayetlerde, Nafia Nezareti, Orman ve Ma’âdin Müdürlüğü ve Rüsumat Emanetinde görev almıştır. Hakkında şikâyetler olmasına rağmen yargılanmamış kariyeri boyunca sürekli olarak yükselme kaydetmiştir. Zühdü Paşa, oldukça çalışkan bir devlet adamıdır ki 1902 senesinde vefat edene kadar hatta hasta yatağında dahi işleri elden bırakmayarak çalışmalarını sürdürmüştür. Bu tez çalışmasında Tanzimat Döneminin yetiştirdiği Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde devletin en sorunlu alanlarında görev alan ancak tarihçilerimizin üzerinde pek durmadığı bir devlet adamı olan Ahmed Zühdü Paşa’nın şahsiyeti ve memuriyet hayatı ortaya konmuştur.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

- Ahmet Zühdi Paşa. (1313). el-Mecmû'atü'z-Zühdiyye fi'l-Ahkâmi'd-Diniyye, *İstanbul: Matbaa-ı Osmaniyye*.
- A. Du Velay. (1978). Türkiye mali tarihi. (Der: Maliye Tetkik Kurulu). Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını.
- Acar, A. (1985). Muharrem Kararnamesi ve Duyun-u Umumiye. [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Adiloğlu, B. ve Yücel, G. (2021). Düyûn-ı Umûmiyye Osmanlı devlet borçları idaresi. *Muhasebe Finans Araştırmaları Dergisi*. 21, 67-78.
- Agras, N. (2010). II. Mahmud dönemi ıslahat hareketleri ve II. Mahmud'un eğitim öğretim faaliyetleri [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Ağar, S. (2007). Geçmişten bugüne mali idare. *TBB Dergisi*. 73, 372-432.
- Akdemir T ve Yeşilyurt, Ş. (2022). Osmanlı Divan-ı Muhasebatının 19. yüzyıl Avrupa yüksek denetim kurumları ile mukayesesi. *Sayıştay Dergisi*. 122, 201-226.
- Akdemir, T. ve Yeşilyurt, Ş. (2017). Borç etiği ve borç etiği perspektifinden Osmanlı Devleti'nde dış borçlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 22, 379-405.
- Akgündüz, A. (1997). *Arşiv belgeleri ışığında Sayıştay tarihi*. Sayıştay Yayın İşleri Müdürlüğü.
- Akkuş, Y.(2018). Modern dönem Osmanlı Maliyesine analitik bir bakış. *İstanbul İktisat Dergisi*. 68, 113-160.
- Akyıldız, A. (2003). Maârif-i Umumiyye Nezareti. *TDV*. (C. 27 ss. 273). Ankara.
- Akyüz, Y. (2018). *Türk eğitim tarihi M.Ö 1000- M.S 2018*. Pegem Akademi.
- Arslanoğlu, M. (1983). Osmanlı Devletinde ilk dış borçlanma sorunu. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 4 (1), 109-129.
- Aşçı, H. B. (2007). *Türkiye'nin 150 yıllık borç serüveni (1855 – 2005)*, [yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Başkent Üniversitesi.
- Ataç, S. (2019). *İstanbul Kadıköy ilçesinde bulunan tarihi camilerde yer alan hat eserleri ve hattatları* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Sakarya Üniversitesi.

- Atam, Ş. (2020). *Osmanlı Devletinde Nafia Nezareti*. Türk Tarih Kurumu.
- Avcı, U. (2023). Mülkiyelilerin “baba”sı Aynizade Hasan Tahsin(1876-1962). *Anasay*. 23, 171-199.
- Aydın, H. V. (2021) Rumeli demiryolları ege denizi bağlantı hattında yeni bir liman kenti: Dedeoğlu (1872-1912). *Humanitas Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 9 (17), 76-100.
- Aydın, N, Z. (2015). Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*. 12 (2), 1-14.
- Aygın, M, C. (2019). *Osmanlı Devleti'nde kazancın vergilendirilmesi teşebbüsleri (1907-1914)* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Aykut, İ. (2018). *18. yüzyıl osmanlı imparatorluğu'nda iç borçlanma kurumlarının gelişimi* [yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Aynacı, F. (2022). *Ahmet Zühdi Paşa'nın el-MECMÛ'A adlı eserinde nikah* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Batır, B. (2004). Türk eğitim reformunda bir isim: Mehmet Tahir Münif Paşa. *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2, 11-24.
- Bayraktar, K. (2010). Osmanlı Devleti'nde ermeni kökenli bir bürokrat: Agop Kazazyan. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. 58, 59-87.
- Bilecik, G. (2015). Az tanınan kıymetli bir osmanlı eseri: Balçık Atik Cami-Turgut Reis Camii. *Akademik Araştırmalar Dergisi*. 16 (63), 115-138.
- Bölükbaşı, Ö. F. (2005). *Tezyid-i varidat ve tenkis-i masarifât II. Abdülhamid döneminde mali idare*, Osmanlı Bankası Arşiv Araştırmaları Merkezi.
- Bulut, M. (2019). Sultan II. Abdülhamid dönemi eğitim ve ekonomi'ye yeniden bir bakış. Mehmet Bulut v.d (Ed.) , Sultan II. Abdülhamid dönemi siyaset - iktisat - dış politika - kültür – eğitim (s.245-261). *İzû Yayınları*.
- Cantemir, M. İ. (2019). *Osmanlı-Prusya Münasebetleri (1808-1871) (A.DVN.DVE. d. 073/2 Numaralı Prusya Ahkâm Defteri ışığında)* [yayımlanmamış doktora tezi]. Balıkesir Üniversitesi.
- Çalışkan, Ç. (2019). *II. Abdülhamid döneminde kitaplar üzerinde sansür uygulamaları (1876-1909)* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Pamukkale Üniversitesi.
- Çetin, A. (1998). Hayreddin Paşa, Tunuslu. *TDV*. (C. 17, ss.57-60). İstanbul.

- Çetin, A. (1983). Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okullar hakkında raporu. *Güney- Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. 10 (11), 189-219.
- Çetin, E. (2013). *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e karayolu ulaşımı* [yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğunda reform* (C. II). (Çev. Osman Akınhay). Paripüs Yayınevi.
- Demir Görür, E. (2020). "İngiliz konsolosluk raporlarına göre 93 harbi sonrası Erzurum Vilayeti'nde sosyo-iktisadi hayat (1878-1885). *Belleten*. 84 (299), 399-449.
- Dıǧıroǧlu, F. (2017). II. Abdülhamid dönemi matbûat politikaları: mushaf basımı ve dinî neşriyât. Gün, F. ve Erbay, H. İ. (Ed.), Sultan II. Abdülhamid Han ve dönemi (s.630-650). *TBMM Milli Saraylar*.
- Dikmen, N. (2010). Osmanlı dış borçlarının ekonomik ve siyasi sonuçları. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 19 (2), 137-159.
- Dölen, E. (2008). II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*. 10 (1), 1-46.
- Durak, S. (2003). *Bir modernleşme projesi olarak anadolu'da demiryolları ve Bursa-Mudanya Demiryolu hattı* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Uludağ Üniversitesi.
- Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğunun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Emecen, F. (1991). Bâlâ. *TDV*. (C. 4, ss. 554). İstanbul.
- Engelhardt. (1999). *Tanzimat Ve Türkiye* (Çev: Ali Reşad). Kaknüs Yayınları.
- Erkek, M. S. (2013). II. Meşrutiyet dönemi maarif nazırları. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 28 (2), 385-416.
- Ergin, O. (1997). *Türk Maarif Tarihi* (C. III) Eser Matbaası.
- Eyice, S. (1958). İstanbul-Şam-Bağdat yolu üzerindeki mimari eserler. *Tarih Dergisi*. *İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi*, 11 (13'den Ayrı Basım), 81-110.
- Genç, M. (1995). Esham. *TDV*. (C. 11, ss. 376-380). İstanbul.
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğundan devlet ve ekonomi*, Ötüken Neşriyat.
- Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid*, (Çev: Ali Berktaş), Homer Kitapevi.

- Güçtekin, N. ve Karşı, İ. (2022). II. Abdülhamid dönemi maarif bürokratlarından önemli bir sima: Fârûkîzade Abdullah Hasib Efendi. *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 1, 69-97.
- Güman, O. (2014). Tanzimat'tan Cumhuriyete ilmihal literatürü (1839-1922). *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 12 (23), 167-211.
- Gümüş, M. (2008). Anayasal meşrutî yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanının Tam Metin İncelenmesi. *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. 8 (47), 215-240.
- Gündüz, A. (2011). Sicil-i Ahval Defterlerine göre Kayserili müslim ve gayrimüslim memurların aldıkları madalya, rütbe ve nişanlar (M.1879-1909). *History Studies*. 3 (3), 123-145.
- Gündüz, M. (2009). *Sultan II. Abdülhamit Sadrazamı (Küçük) Mehmed Sa'id Paşa'nın hatıratı* (Cilt 2-3). Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.
- Güran, T. (2003). *Osmanlı mali istatistikleri bütçeler 1841-1918* (C.7). T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Halil, H. (2018). Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1908) Dedeagaç. *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi*. 2, 99-118.
- Hızlı, K. (2021). Bir kurumu yeniden tasarlamak: Abdullah Hasib Efendi'nin Encümen-İ Teftiş ve Muayene hakkındaki gözlemleri. *History Studies*. 13 (2), 497-522.
- https://sayistay.gov.tr/files/936_Sayistay_Tarihi_compressed.pdf, s.21-22. ET: 31.05.2023.
- https://www.sayistay.gov.tr/files/691_Osmanli_Baskanlar.pdf E:T: 01.06.2023
- https://isamveri.org/pdfdrg/G01510/TY/YY_COSTUK. s. 519. ET: 04.08.2023.
- http://www.davetci.com/hukuk_kaza_namazi.htm ET: 04.08.2023.
- Hulkiender, M. (2001). *Devletin finans çevreleriyle ilişkileri açısından Galata Bankeri George Zarifi (1806-1884)* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Huyugüzel, Ö. F. (2010). Şair Eşref. *TDV*. (C. 38, ss.304-305). İstanbul.
- İhsanoğlu, E. (1990). Dârulfünûn tarihçesine giriş. *Belleten*. 54 (210), 699-738.
- Kara, H. (2013). *Sultan II. Abdülhamid dönemi Osmanlı Kara Ordusu (1876-1908)* [yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi.

- Karabulut, R. ve Toraman, A. E. (2021). Kudretli bir Galata Bankeri Yorgo Zarifi(1810-1884). *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Tarihi*. (Özel Sayı), 117-132.
- Karaca, A., “II. Abdülhamid Danışmanı ve Yaver-i Ekrem Müşir Ahmed Şakir Paşa (Çapanoğlu), ve tarihi misyonu”, https://www.academia.edu/39209344/Ali_Karaca_II_Abd%C3%BClhamidin_Dan%C4%B1%C5%9Fman%C4%B1_Yaver_i_Ekrem_M%C3%BC%C5%9Ffir_Ahmed_%C5%9E%C3%A2kir_Pa%C5%9Fa_%C3%87apano%C4%9Flu_ve_Tarihi_Misyonu_Biography_and_Historical_Mission_of_General_M%C3%BC%C5%9Ffir_Ahmed_Sakir_Pasha_%C3%87apano%C4%9Flu_who_is_Head_Consultant_to_Abulhamid_II ET: 05.05.2023.
- Karaca, A. (1993). *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa(1838-1899)*. Eren Yayıncılık.
- Karakaya, E. (2013). Zühdü Paşa Camii ve Mektebi. *TDV*. (Cilt 44, ss. 539-540). İstanbul.
- Karamursal, Z. (1989). *Osmanlı Mali Tarihi hakkında tetkikler*, Türk Tarih Kurumu.
- Karataş, Y. (2010). *Sultan II. Abdülhamid döneminde Erzurum (sosyal, ekonomik, idarî ve demografik yapı)* [yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Karataşer, B. (2017). Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme. *The Journal of Academic Social Science Studies*. (57), 423-434.
- Kartopu, S. (2012). Duyun-u Umumiye İdaresi ve idareyle ilgili görüşler. *Global Journal of Economics and Business Studies*. 1 (2), 32-40.
- Kayder, Ç. (1985). Osmanlı Devleti ve dünya ekonomik sistemi. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (C. III. ss.642-652). İletişim Yayınları.
- Kaynak, M. (2010). 1873-1896 krizi: mit mi gerçeklik mi?. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 65 (2), 165-194.
- Kaynar, İ. S. (2015). Haydarpaşa-İzmit Demiryolu ve iskelelerle ilişkisi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi*. 5 (12), 136-148.
- Kazgan, H. (2005). *Galata Bankerleri* (C. 1). Orion Yayınevi.
- Kenan, S. (2015). Modern üniversitenin oluşma süreci. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. 45 (45), 333-367.

- Kerimoğlu, H. T. (2008). *İttihat Ve Terakki Cemiyeti'nin rum politikası 1908-1914* [yayımlanmamış doktora tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Keskin, Ö. (2005). *Orman Ve Ma'adin Nezâreti'nin Kuruluşu ve faaliyetleri* [yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Kıray, E. (2008). *Osmanlı'da ekonomik yapı ve dış borçlar*. İletişim Yayınları.
- Kırmızı, A. (2003). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e maliye nazırları (1838-1922). *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 1 (1), 97-114.
- Kış S. (2016). *Divan-ı Muhasebat Osmanlı Devletinde mali denetim (1862-1908)*. Türk Tarih Kurumu.
- Kış, S. (2012). Divan-ı Muhasebatın kurulması (1862-1865) Kış, S. (Ed.), Kuruluşundan Cumhuriyete Sayıştay Tarihi (1862-1893). *T.C. Sayıştay Başkanlığı 150. Kuruluş Yıl Dönümü Yayınları (No:4)*.
- Koçak, F. (1990). *Bir yüksek öğretim kurumunun kurumsal tarihi* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi] Yıldız Üniversitesi.
- Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid devri eğitim sistemi* (3.Baskı), Türk Tarih Kurumu.
- Kopar M. ve Yolun, M. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı borçlar tarihine bir bakış. *History Studies*. 4 (1), 335-358.
- Kuneralp, S. (1999). *Son dönem Osmanlı erkân ve ricali (1839-1922)*. İSİS.
- Kütükoğlu, M. S. (1994). Defterdar. *TDV*. (C. 9, ss.94-96). İstanbul.
- Loria, J. (2016). *Türkiye'de sansür eğlenceleri* (Haz. Arda Odabaşı), Siyasal Kitabevi.
- Ergün, M. (Yay. Haz.). (2002). *Mahmud Cevat İbnü's- Şeyh Nafi, Maarif-i Umumiye Nezareti tarihçesi teşkilatı ve icraatı*. M.E.B Yayınları.
- Medill, K. A. (2011). *David Metheny, Missionary Doctor work and trouble at the Mersine mission 1890-1897*. Geneva College.
- Mehmed Memduh Paşa. (1328). *Esvat-ı Sudûr*, İstanbul: Bayezid Vilayet Matbaası.
- Mutlu, N. Y. (2012). Osmanlı Devleti Nâfi'a Nezaretinin ilk nizamnamesi. *Belleten*. 33 (37), 117-129.
- Mutlu, Ş. (1999). *Osmanlı İmparatorluğunda yabancı okullar* [yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.

- Onuk, P. (2019). *Tarihsel perspektiften dünya ekonomisinde borçlanma dalgaları ve ekonomi politik dinamikleri* [yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Oraloğlu, A. Z. (2013). Zühdü Paşa. TDV. (C. 44, ss. 538-539) İstanbul.
- Ortaylı, İ. (2002). *Osmanlı İmparatorluğunda Alman nüfuzu*. İletişim Yayınları.
- Önsoy, R. (1999). *Mali tutsaklığa giden yol Osmanlı Borçları(1854-1914)*. Turhan Kitapevi Yayınları.
- Örs, H. T. (2019). *Sultan II. Abdülhamit döneminde İzmit Sancağında eğitim (1876-1909)* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Özdemir, B. (2009). *Osmanlı Devleti dış borçları 1854-1954 döneminde yüzyıl süren boyunduruk*, Ankara Ticaret Odası Yayını.
- Öztürk, İ. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze demiryollarının gelişimi* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Öztürk, M. ve Ertürk Keskin, N. (2011). Osmanlı'da yabancı yatırımlar duyunu Umumiye Ve Tütün Rejisi", *Memleket Siyaset Yönetim*, 6 (16), 116-150.
- Pakalın, M. Z. (1977). *Maliye Teşkilatı tarihi (1442-1930)* (C. III-IV). Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını.
- Pakalın, M. Z. (2021). *Son sadrazamlar ve başvekiller* (C. IV). Türk Tarih Kurumu.
- Pamuk, Ş. (2021). *Osmanlı İmparatorluğunda paranın tarihi*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pazarcı, E. ve Ümit, A. (2016). Sultan II. Abdülhamid'in polisiye roman merakı. Özyetgin, M. (Ed.), Yıldız Saray Sohbetleri (s.65-81). *Sultan II. Abdülhamid Uygulama Ve Araştırma Merkezi*.
- Quataert, D. (1985). 19.yy'da Osmanlı İmparatorluğunda demiryolları. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. (Cilt 6, ss.1630-1635). İletişim Yayınları.
- Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye Dersaadet. 1290.
- Sarınay, Y. (Proje Yöneticisi). (2009). Osmanlı belgelerinde Batı Trakya. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın (Nu: 107).
- Selalmaz, S. (2022). *Ebüzzıyyâ Mehmed Tevfik Bey'in hayatı ve hat eserleri*. [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.

- Selçuk, M. (2008). Maârif-i Umûmiyye Nezâreti tarihçe-i teşkîlât ve icraatı üzerine bir değerlendirme. *Türkiyat Araştırmaları Literatürü Dergisi*. 6 (12), 727-732.
- Serbestoğlu, İ. (2021). II. Abdülhamid döneminde bir liman kenti: Dedeoğlu. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 5 (3), 2021.
- Siler, A. (1992). *Türk yüksek öğretiminde Darülfünun(1863-1933)* [yayımlanmamış doktora tezi] Hacettepe Üniversitesi.
- Sinaplı, A. N. (t.y) *Maliye ve Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa*, Lebib Yalın Yayınları Ve Basım İşleri A.Ş.
- Somel, S. A. (2019). *Osmanlıda Eğitimin modernleşmesi(1839-1908)*. (Çev: Osman Yener). İletişim Yayınları.
- Şafak, N. (2003). *Osmanlı Amerikan ilişkileri*, OSAV Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Şaşmaz, M. (2004). Kumkapı olayları. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 19(1), 101-118.
- Şişman, A. (2006). *XX. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devletinde yabancı devletlerin kültürel ve sosyal müesseseleri*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Tabakoğlu, A. (2012). *Türkiye İktisat tarihi*. Dergâh Yayınları.
- Tamçelik, S. (2000). Osmanlı Dönemi demiryollarının tarihî gelişimi içerisinde siyasî ve iktisadî sosyal etkileri. *ERDEM İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. 12 (35), 483-535.
- Tekdemir, A. (2011). Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 1 (1), 121-144.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim ve bilgi üretim sisteminin oluşumu ve dönüşümü* (2. Baskı). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekemen Altıntaş, E. (2021). XIX. yüzyılın son çeyreğinde Ankara'da demiryolu ulaşımı. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (4), 21-32.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. "8 Aralık 1860 Tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlake Dair Talimatname'nin Osmanlı Modernite Projesi açısından okunması üzerine" https://www.academia.edu/30131925/28_Aral%C4%B1k_1860_Tarihli_Tahrir-i_N%C3%BCfus_ve_Emlake_Dair_Talimatnamenin_Osmanl%C4%B1_Modernite_Projesi_A%C3%A7%C4%B1s%C4%B1ndan_Okunmas%C4%B1_%C3%9Czerine, ET: 04.07.2023.

- Terzi, A. T. (2000). *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu.
- Topçu, F. S. (2014). *Sultan Abdülaziz döneminde yaşanan mali bunalım ve uygulanan mali reformlar (1861-1876)* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Uğuz S. (2019). *Tarihte Nusayriler*, İdeal Kültür Yayıncılık.
- Uyanık, E. (2014). II. Abdülhamit ile Amerikan Protestan misyonerlerinin eğitim mücadelesi: Amerika'ya kaçırılan Nusayri kızları. *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*. 3, 35-56.
- Uysal, M. A. (2015). *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1978). Osmanlı Devleti Maliyesinin kuruluşu ve Osmanlı Devleti iç hazinesi. *Belleten*. 42 (165), 67-94.
- Uzuntepe, G. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda ilk demiryolu: İzmir-Aydın-Kasaba (Turgutlu) (1856-1897)* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Aktepe, M. M. (Haz.). (1991). *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi tarihi (C.XIV)*. Türk Tarih Kurumu.
- Varol, Ö. (2007). *II. Abdülhamid döneminde Duyun-u Umumiye İdaresinin kuruluşu ve işleyişi* [yayımlanmamış yüksek lisan tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Yarar, S. (2019). İbradı Süruri Vezir Paşa Camiinin yeniden inşası. geçirdiği değişimler ve günümüzdeki durumu. *CEDRUS*. 7, 705-721.
- Yıldırım, A. (2016). Osmanlı Türkçesiyle yazılan ilmihal eserleri ve muhteviyâtı (II) Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Türkçe İlmihaller. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 9 (46), 981-995.
- Yıldırım, O. (2015). *Tanzimat sonrası Osmanlı Devleti dış borçları* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Bartın Üniversitesi.
- Yıldız, M. ve Sadioğlu U. ve Babaoğlu, C. (2012). yönetsel tarih perspektifinden kamu yönetiminde teknoloji kullanımı: Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaştırma teknolojileri kullanımı örneği 1823-1923. M. Z. Sobacı ve M. Yıldız (Ed.), *E-Devlet: Kamu Yönetimi Teknoloji İlişkisinde Güncel Yaklaşımlar* (s.65-84). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Yılmaz, B. E. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nu dış borçlanmaya iten nedenler ve ilk dış borç. *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*. 4, 186-198.

- Yılmaz, F. (1995). *Hukuki-ikitsadi- mali yönleri ile Osmanlı borçlarının (Duyun-u Umumiye-i Osmaninin) tasfiyesi meselesi* [yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Yılmaz, N. (2013). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Divan-ı Muhasebat Reisleri (1862-1961)* [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Mersin Üniversitesi.
- Zengin, Z. S. (2007). II. Abdülhamit döneminde yabancı ve azınlık mekteplerinin faaliyetleri. *Belleken*. 71 (261), 613-652.

Arşiv Kayıtları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, (BOA), *Dahiliye, Defterler, (DH.SAİDd...)*, Gömlek Nr: 18, Dosya Nr: 1.

BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, 1831/137300; 1382/103621; 1394/104508; 1401/105005; 1442/108086; 1442/108130; 1456/109148; 1463/109691; 1838/137790; 1858/139314; 1868/140087; 1943/145664; 314/23495; 1745/130852; 3426/256737.

BOA, *Bab-ı Asafl Name-i Hümayun Kalemi (A.DVN.NMH.)*, 13/98.

BOA, *Dahiliye- Mektubi Kalemi (DH.MKT.)*, 1395/127.

BOA, *Dâhiliye-Defterler (DH.SAİDd...)*, 95/447.

BOA, *Hariciye Nezareti- Mektubi Kalemi (HR.MKT.)*, 836/89; 820/4.

BOA, *Hariciye Nezareti- Tercüme Odası (HR.TO...)*, 120/10; 551/22; 551/16; 551/23.

BOA, *İrade- Dâhiliye (İ..DH...)*, 1004/79316; 1022/80642; 1029/81089; 1295/102289; 1295/102449; 642-44642; 996/76346; 1015/80140; 663/4617; 700/48967; 752/61397; 773/62964; 785/63777; 791/64216.

BOA, *İrade- Evkaf (İ..EV...)*, 23/32, H 29.06.1317 M 04.11.1899.

BOA, *İrade- Hususi (İ..HUS...)*, 44/56; 77/128; 77/99; 88/18; 77/129; 77/129; 79/30; 79/30.

BOA, *İrade-Dosya Usulü (İ..DUI...)*, 187/8.

BOA, *İrade-Maliye (İ..ML...)*, 44/30; 50/22; 95/20.

BOA, *İrade-Meclis-i Mahsus (İ..MMS...)*, 58/2712.

BOA, *İrade-Taltifat (İ..TAL...)*, 250/1.

BOA, *Maarif Nezareti- Mektubi Kalemi (MF.MKT...)*, 177/51; 130/27; 130/53; 825/86; 247/62; 375/8; 170/85; 162/51; 149/109.

BOA, *Sadaret- Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM...)*, 466-93; 467/14; 470-9; 475/63; 700-4; 449/14; 468/87; 700/5.

BOA, *Yıldız- Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y..PRK.BŞK...)*, 11/44.

BOA, *Yıldız- Hususi Maruzat (Y..A...HUS...)*, 401/60; 177/99; 201/80; 162/129.

BOA, *Yıldız- Maliye Nezareti Maruzatı (Y..PRK.ML...)*, 1/57; 7/9; 19/37; 19/75; 19/77; 21/38.

BOA, *Yıldız- Mütenevvi Maruzat*(Y..MTV.), 57/5.

BOA, *Yıldız- Resmi Maruzat*(Y..A..RES.), 3/53; 82/1; 33/13; 105/24; 112/52.

BOA, *Yıldız- Zabtiye Nezareti Maruzatı*(Y..PRK.ZB.), 25/7.

BOA, *Yıldız-Arzuhal Jurnal*(Y..PRK.AZJ.), 42-11; 11/77.

BOA, *Yıldız-Başkitabet Dairesi Maruzatı*(Y..PRK.BŞK.), 11/57; 58/71; 48/3; 65/34; 60/68.

BOA, *Yıldız-Esas Evrak*(Y..EE..), 149/100; 149/60; 45/41; 112/6; 14/105; 149/74; 149/74; 25/34; 11/13; 79/73; 75/26.

BOA, *Yıldız-Maarif Nezareti Maruzatı*(Y..PRK.MF.), 3/11.

BOA, *Yıldız-Şehremaneti Maruzatı*(Y..PRK.ŞH.), 11/14.

EKLER

Ek.1 Ahmed Zühdü Paşa Vakfı'nın Vakfiyesi (Sinaplı, Ahmet Zühtü, s. 14-18.)

İşbu vakfiye yürürlükte olan ve resmi kayıtlar emin kimseler huzurunda hal edici satırlarında yazılı bulunan evkaf-ı şerifenin vakıf sahibi ve şarta bağlı emlak mütevellisi hala Hudavendigâr(Bursa) vilayeti valisi devletlu Esseyid Ahmed Zühdü Paşa hazretleri şeriat doğrultusunda nurdan yapılmasını isteyerek mezunen bilhüküm tayin ve irsal olunan Katip Cemal Efendinin İstanbul'da Koska yakınında Mimar Kemaleddin mahallesinde oturan sözü geçen vakıf sahibi hazretlerinin ikamet ettikleri şerefli konaklarında Müslümanlar huzurunda akd eylediği şerefli nurlu şeriat meclisi dini toplantı yerinde iyiyi kötüyü ve hayrı ve şerri ayırt eden parlak zikri âti vakfına halinden sorumlu armağan tescil emril vakf ve tekmil mütevelli nasb ve tayşn olunan astarcılar kethüdası Esseyid Elhac Ahmed Hilmi Efendi İbn-i Esseyid Hüseyin Bin Ahmed huzuruna sıkı şerri doğru kararı ve itirafı açık yürürlükte olup işbu vakfiyeyi yapmış olup derununda tafsil ve beyan olunduğu üzere bundan evvel vakıf eylediğim bağlardan ve bir taraftan Esbak Mabeyn-i Hümayun Müdürü müteveffa Emin Efendi damadı vereseleri tasarruflarında olan bağ ve bir taraftan kör Hüseyin'in zevcesi uhdesinde olan bağ ve bir taraftan asakiri şahane kaymakamlarında Halil Bey bağ ve menzili ve tarafı rabii tariki has ile mahdud on bir dönüm binikiyüzyirmibir zıra bir kıta bağın dahi kirası birimi gerçek şeriyeye ile ahare icarını şart ve tayin edup evkafı şerifenin çoğaltılması ve arttırılması ve şartlarının değiştirilmesi ve bozma hasseten istene şekli ustalıkla yapılmasının taktir hakkını uhdemden muhafaza etmekteyim. Ancak bağı mahdudun mezkurun evvelce kararlaştırılmış bir birimle kiralınmasının şartlarından vazgeçerek vakfın mezkurumun iradını ve masrafını çoğaltmak isteği ile bu defa dahi yedimde olup Fi 21 Zilkade 1303 tarih konulmuş bir kıta Padişah senedinde beyan olduğu üzere Seyfiye Hanım ve Mehmet Sadullah Bey İbn-i Haşim Beyden adet üzere vakfımın geleceği hakkında meydana çıkması muhtemel yedimde mülk ve hakkım olan mahalle-i mezkurede vaki bir taraftan Niyazi Efendinin konağı ve bir taraftan Maliye Katiplerinden Kazım Bey tasarrufunda olan arsa ve bir taraftan Çifte Tulumba sokağı tahir olunur tarikiam ve tarafı rabii Laleli caddesi ile mahdud ve terbiyan binikiyüz zıra arsalı altında yüzondörder mükerrer numaralar ile rakamla yazılmış altı adet dükkanları havi mükerrer ayrı yüz on dört numara ile murakkam dahiliye ve haricviyesinde kayıtlı bir çok ve miktar bağ ve müstemilatı sairei malume-i havi kağır konağı ve yine Fi 7 Teşrinievvel 1302 tarikiyle kayıtlı diğer bir kıta'a senedi hakani mucibince Kadı karyesinde Cafer Ağa mahallesinde vaki bir taraftan Yoğurtçu Çeşmesi sokağı ve bir taraftan Mösyö Gravye tasarrufunda olan konak yeri (menzil) ve bir taraftan Badem altı sokağı ve tarafı rabii (dört tarafı Ruşen Ağa sokağı denmekle arif (ünlü) tarikiam (umumi yol) ile mahdud (sıralanmış, sınırlı) bir ve üç numaralar ile murakkam terbiyan bin üç yüz zıra arsası cennet mekan Sultan Selim Han kadim (eski) vakfına şehriye altıyüz kırk akça eski kiralığı üzerinde kira

getiren birbirine yanaşık mülk içerlerinde alt katlarında birer sarnıç ve birer biri mâ ve birer kiler ve orta katlarında dörder oda ve birer abdesthane ve üst katlarında keزالik dörder oda ve birer abdersthane ve birer tavan aralarını escarı müsmire (faydalı kira) ve gayrı müsmire birer miktar bahçeleri havi kargir ebniyyeleri adet üzere yedimde milk ve hakkım olan iki bab menzillerine ve yine iş bu sene-i mübareke Muharremül haramın yirmi ikinci günü tarih ile tarihli diğer bir kıta senede hakini anlamınca kariyeyi mezkurede Kızıl Toprak nam mahalde bir taraftan bazan hafdan Şevket Bey bağı ve bazan pul memuru Hüseyin Efendi bağı ve bazan diğer pul memuru Mustafa Efendi bağı ve bazen idare-i mahsusa ketebesinden Salih Efendi bağı ve bir taraftan Bab-ı Ali ketebesinden Elhaç Kadri Bey bağı ve bazan pirinççi Mustafa Efendi bağı ve bir taraftan bazen Miralay Halil Bey bağı ve bazan evvelce vakıf eylediğim on bir dönüm binikiyüzymibir ve tarafı rabii bazan Okçu başı vereseleri Hüseyin Saim ve Hasan Tahsin Beyler ile Hatice hanım tasarruflarında olan bağ ve bazan muamaileyh Elhaç Mustafa Efendi Camii Şerif sokağı ile mahdud onbeş numara ile murakkam arsası müşarileyh cennet mekan Sultan Selim Hanı kadim vakfına senevi iki kuruş eskiden kiralığı üzerinde toprağı dikilmiş bilcümle üzüm kütüğü ve meyav ağaçları Kör Hüseyin nam kimesneden geçme yedimde milkim olan on dönüm binüçyüzonyedi zıra yani onyedibinüçyüzonyedi zıra arsalı bir kıta bağ ve yine 2 Şaban 1292 tarihle kayıtlı iki kıt'a şerefli mütevellî borç senedi mucibince evvelce sözü geçen Hacı Mustafa Efendi mahallesi dahilinde olub halen ismine mensub mahallede vaki bir taraftan mabeyn müdürü müteveffa Mehmed Efendi vereseleri tasarruflarında olan bağ ve bir taraftan merhum Yeğen İbrahim Ağa vakfından kiralayarak tasarrufumda olub evvelce içinden Şimendifer hattı geçmesi ile iki kıt'a ayrılan terbiyan binaltmışsekiz dönüm ikiyüzotuzbeş zıra arsalı derundan köşkü bulunan bahçe ve bağ ve bir taraftan müteveffa bağcılar kethüdası (kahyası) kerimesi Hürmüz hanım tasarrufunda olan bağ ve bazan Ömer Efendi vakfında mütevaffa Hacı Zihni Efendi veresesi tasarrufunda olan tarla ve tarafı rabii Bağdat Caddesi tabir olunur Tariki am ile mahdud onyedi numara ile murakkam arsası müşarileyh Sultan Selim Hanı kadim vakfını senevi altmış akça eski kira ile kiralınmış üzerinde mevcud bulunan bir kebir biri mâ ve iki adet sağır havuzu ve iki adet oda ve mühtelik köşk ve meyav ağaçları üzüm kütükleri yeddimde milk ve hakkım olan altı dönüm yani dokuzbinikiyüz zıra arsalı bağımı ve yine yeddimde olub Fi 15 Zilkade 1297 tarihle müverrah (tarihli) ve bir kıt'a senedi hakani mucibince Kartal kazasına tabi Merdiven Karyesi dahilinde sahrayı cedid nam mahalde vaki mukaddema bir taraftan Mustafa Çavuş vereseesi ve bir taraftan Çayır katibi vereseleri tarlası elyevm (bugün) üç tarafı uhdemde bulunan bağ ile mahdud üçgen şeklinde arsası Evkaf-ı hümayun hazinesinden mazbut evkaftan merhume Mihrimah Sultan vakfını aşarı şer'iyeli (ondalık hesabı ile şeriata uygun) olub bu defa senevi yirmiikibuçuk kuruş bedeli öşür mukataa (öşür ile birine kiraya verilmesi) tayin oluna mukaddema tarla elyev üzerinde mevcude bir adet bağcı odası ve bir adet sağır biri ma ve meyva veren ağaçlar ve meyva vermeyen ağaçlar yedimde milk ve hakkım olan ondörtbuçuk bir kıta bağımı (hasbeten illahi ta

â lâ teleben limerzahir rabbilala vakfı sahibi müebbed ve bahsi sarihi muhalled ile vakf ve habs ve avkafi sabıkama zan ve ilhak edip) eski vakfıma zan ve ilhak edip: şöyle şart ve tayin eyledim ki mukaddema icarei vahideli olmak üzere vakf eylediğim zikr olunan terbiyan onbir dönüm binikiyüzyirmibir zıra bağım mahdudu mezkur bu defa vakf eylediğim kadı kariyesinde vakı iki kıta bağ ve iki bab (kapı) menzilden her biri parça parça ifraz icareteyni mütedeteyn ile (aralarında fark olmayan nisbet uygulayarak) taliplerine icar oluna ve madaa asitane-i aliyyede vaki zikr olunan konağım ancak tahtımda olan altı adet dükkanlardan her biri dahi şerri bilinen usulle başkalarına kiraya verilip elde edilen geliri vakf ettiklerimin gelirlerine zam ve ilave olunarak vakfiyem içerisinde tasrih ve beyan olunduğu üzere mevlut okunduğu zaman Müslüman cemaate tevzi olunmak üzere tahsis eylediğim otuz kiyye (elvan şeker üzerine 20 kiyye) zam olunup cem'an elli kiyye iblağ ve mevlut okuyan efendiye tayin eylediğim altmış kuruş üzerine yirmi kuruş dahi zamla seksen kuruş verile ve keزالik (nait = birinin ölümünü haber veren kimse) ve ilahi okuyanlar ve (aşırhanlara tevzi ve taksim olunmak üzere tayin eylediğim elli kuruş üzerine yüz kuruş dahi zamla cem'an yüz elli kuruş biliblağ(yükseltilmesi) yüzyirmi kuruşun nait (ölümü haber veren) ve ilahihanlara ve otuzkuruşu dahi aşırhanlara (ayın okuyanlara) verile ve mevlidinnebi kiraetinden evvel ulemandan bir zat hazır, cemaati müslimine Kuran-ı Kerim ve ahadisi nebeviyeden vaiz ve nasihat edip vaiz efendiye elli kuruş verile ve vakfiyeyi evvelde beyan olunduğu üzere müceddeden inşa eylediğim camii şerifi imamı ve müezzini bulunan efendilere yevmi mezkurdan hizmette bulunacakları cihetle imam efendiye elli kuruş ve müezzin efendiye kırk kuruş verile ve fukaraya tevzi ve taksim olunmak üzere tahsis olunan on beş kuruş üzerine onbeş kuruş dahi zamm ile cem'an yirmibeş kuruş tasadduk =(tasaddi, bir işe girişme oluna ve camii şerifi mezkurun ferasılığı= (kabe ve peygamber cübbesi hademliği ve orayı süpürme işi ve sıfatı) için beher gün yirmi kuruş ve bevvalığı (kapıcılığı için keزالik günde yirmi kuruş vazife ita kılına ve işbu iki hizmet müezzin olanlar eda ve ifa eyleye ve zikr oluna konakta hayatta oldukça ben sakın ve dilediğim vaçhile tasarruf edip benden sonra zükr ve inas evladım ve evladı evladım ve evladı evladım evladım valdeleri ile birlikte olalar ve habsb-el icabı iskan hususunda ittifaq edemezlerse o vakit eciri misille ahare icar olunup ücretinden evvela lazım gelen mahallerini tamir ve termin olduktan sonra baki kalan fazlasını beyinlerinde alesseviye taksim ederler ve neuzübillah (tanrıya sığındık) evladım ve evladı evladım ve evladı evladım ve evladı evladı evladım inkıraz tarı olur ise mezkur konak icareteyni müsliteyn ile ahare icar olunarak muaccesinden (peşin ödenen) vakfı mezkuruma nafi (yararlı) ve mutebber olan Kavir akar işтира ve vakfı mezkureme tashih oluna (iyileştirme) veyahut hal ile icare-i vahide ile ibka olunarak (olduğu gibi bir icar ile bırakılarak ve işbu iki şıkdan vakfı mezkuruma hangisi nafi (yararlı) olduğu indes şeri(şeriaten) tebeyyün eyler ise o şıkkı icra oluna ve bilcümle evkafi hayratımın tesviyesi umrunda bir güne (hiçbir vech ile) suiistimal vukua getirilmemek ve senebesene (her sene senden seneye) muhasebeleri yapılarak şeraiti vakfiyeye kemalile (olduğu gibi) hakkuka (adaletle ifa edilmek için evladım ve evladı

evladım ve evladı evladımdan sonra vakfiyeyi ulamda (evvelce yukarda) beyan ettiğim akreb ve akraba ve karib akraba ve onların evladı evladı evladı ve saireleri tarafından ve camii şerifi mezkur mahallesi ile Elhaç Mustafa Efendi ahali mütehayyizani (ileri gelenleri) caniplerinden (tarafından) nezaret ve itmam ederler ve vakfi mezkurumun kitabet ve cibayet cihetleri dahi hayatta oldukça bervechi hasbi kendim idare edem badehu (sonra) senevi dört yüz kuruş vazife ile evladım ve evladı evladım ve evladı evladı evladımdan mütevelliden maada ehil ve müstakim olanına meşruta ola ve derunu vakfiyemde mukarrer olan sair şurut (şartlar) ve kuyudunda (kayıtlarında) kemaken (eskisi gibi) amel (yapı) oluna ve evkafı mezkurenin tebdil ve tağyir (değiştirme ve bozma) ve teksir (çoğaltma) ve tevfir (arttırma) ve idlal (içeri sokma, içeri koyma) ve ihracı (çıkarma) merreten (defakere) bade (sonra) uhra (başka) kemafissabık (evvelce olduğu gibi) yeddü meşyetinde (istek) oladeyü tayini şurut ve tebyini kuyud (kayıt ile) birle mevkufe mezkurları bundan akdem (evvel) mütevellî mumaileyh teslim eylediğinde ol dahi (o dahi) vafiyet üzere tesellüm ve kabz ve kabul edüp sair evkaf mütevellikelerinin tasarrufları misillu tasarruf eyledi dedikte...) Sene 1304(1886-1887).

Ek. 2 Ahmed Zühdü Paşa (Ali Z. Oraloğlu, Zühdü Paşa, Cilt 44, TDV, İstanbul 2013.)

Ek: 3 Zühdü Paşa'nın Paris'te çektiği bir fotoğraf (Ali Z. Oraloğlu, Zühdü Paşa, Cilt 44, TDV, İstanbul 2013.)

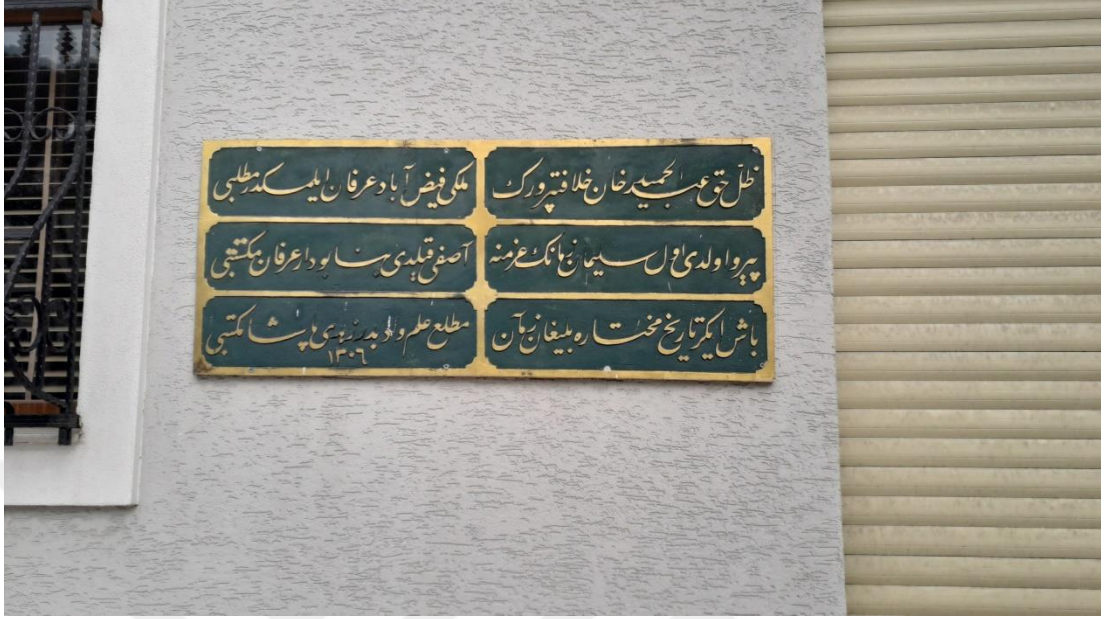
Ek 3. Zühdü Paşa Camii'nin Giriş Taç Kapısı

Ek 4. Caminin Giriş Kapısı (<https://www.tarihi.ist/zuhtu-pasa-cami/>)

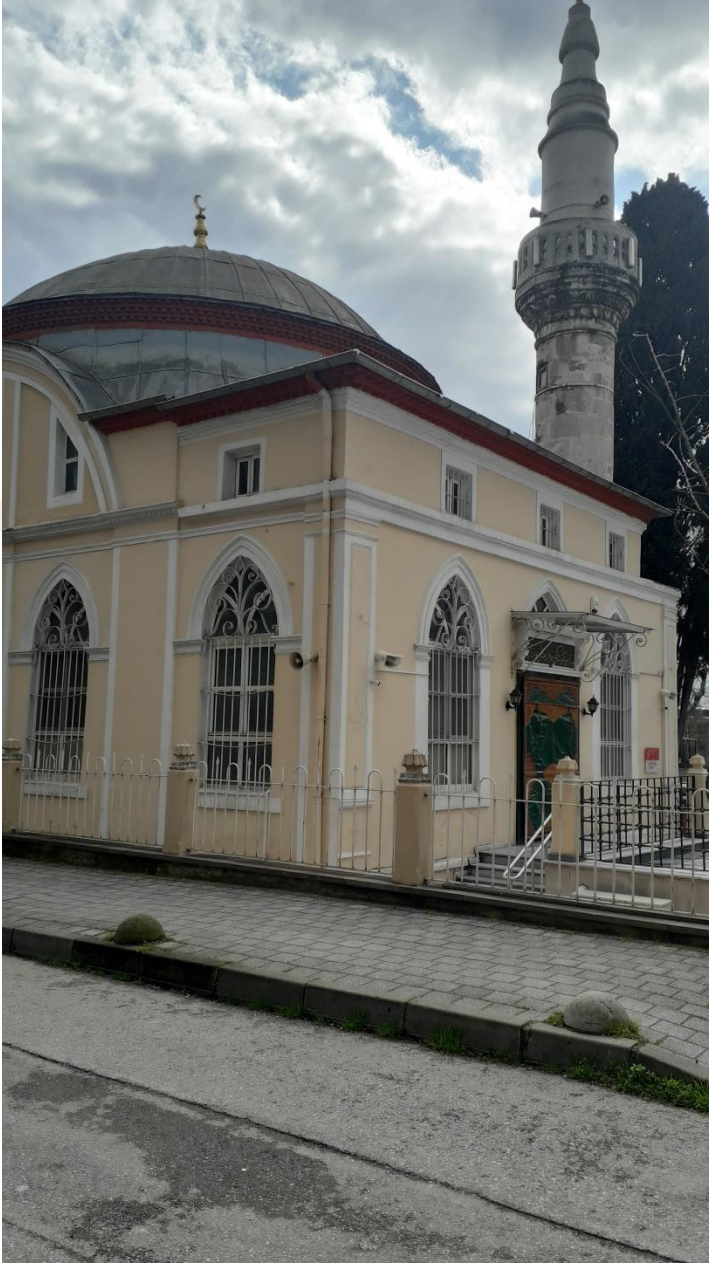
Ek 5. Zühdü Paşa Camisinin yanında bulunan Kadıköy Müftülüğü kapısının yanındaki ayet kitabesi

Ek 6. Zühdü Paşa'nın, Zühdü Paşa Camii'nin haziresinde bulunan lahit mezarı

Ek 7. Zühdü Paşa Camii'nin dış cephesi

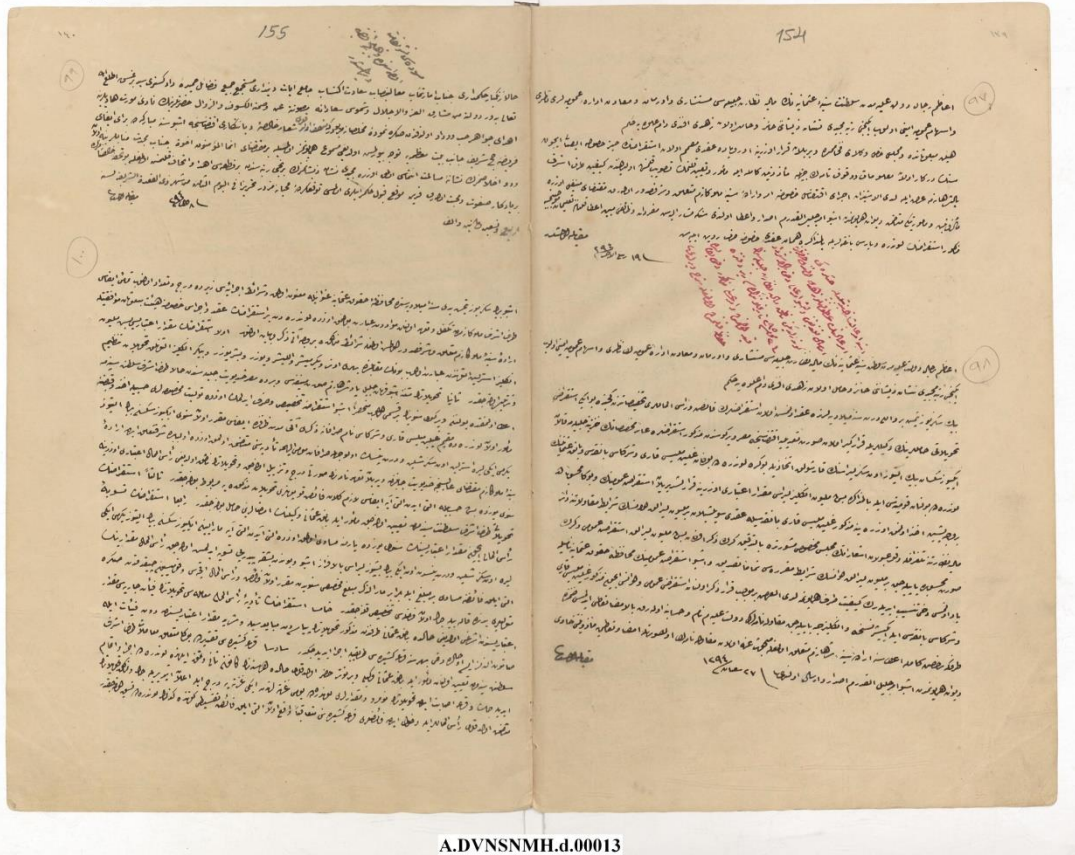

Ek 8. Zühdü Paşa Camii'nin içine ait bir görüntü (<https://www.tarihi.ist/zuhtu-pasa-cami/>)

Ek 9. Zühdü Paşa'nın tam yetkili olarak imzaladığı mukavelenamenin izin metni

T.C. BAŞKANLIK İRİTİMANI ARŞİVİ (BİA) 180

A.DVNSNMH.0.00013